

BÝVALÝ AUGUSTINIÁNSKÝ KLÁŠTER V LITOMYŠLI A JEHO STAVEBNÍ PROMĚNY

PETR MACEK, PAVEL ZAHRADNÍK

Obr. 1: Nejstarší realistické zobrazení areálu. Kalendář hospodářský a kancelářský Mistra Damiána Pajeckého na rok 1642, Litomyšl 1641. Převzato z knihy K. Reichertové: Litomyšl, Praha 1977, s. 36.

Kláster augustiniánů poustevníků s kostelem Povýšení sv. Kříže v Litomyšli (okr. Svitavy) je známý především díky svému zakladateli Janovi ze Středy, druhému biskupovi litomyšlskému a posléze biskupovi olomouckému, kancléři a důvěrníkovi Karla IV.¹⁾ Stavba je zmiňována v základních dílech, věnujících se dějinám gotické architektury i pracích o Litomyšli.²⁾ Přes výše uvedené se dosud pozornost soustřeďovala pouze na určité části stavby, ze-

Práce byla sledována kolegy, s nimiž byla i konzultována. Všem bychom na tomto místě chtěli poděkovat za připomínky a cenné podněty.

1) Osobě Jana ze Středy je věnována obsáhlá literatura, z níž uvádíme jen základní práce:

Tarda, F.: Jan ze Středy (Johannes Noviforensis), kanclér císaře Karla IV., biskup Litomyšlský a Olomoucký. *Časopis Českého musea*, roč. 60, 1886, s. 85-101, 276-297.

Hansel, A.: Johann von Neumarkt kirchliche Laufbahn. *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Neue Folge*, 3, 1927, s. 299 až 344.

Klapper, J.: Johann von Neumarkt, Bischof und Hofkanzler, Leipzig 1964.

Bláhová, M.: Život a dílo Jana ze Středy. *Acta Universitatis Wratislaviensis N. 980, Historia LXX*, 1990, s. 77-93.

Hlobil, I. - Petrů, E.: Humanismus a raná renesance na Moravě. Praha 1992.

2) Braniš, J.: Dějiny středověkého umění v Čechách, 2, Praha 1893.

Líbal, D.: Gotická architektura v Čechách a na Moravě, Praha 1948.

Mencl, V.: Česká architektura doby Lucemburské, Praha 1948.

Swoboda, K. M.: Gotik in Böhmen, München 1969.

Dějiny českého výtvarného umění I/1, Praha 1984.

Jelínek, F.: Historie města Litomyšle I, II, III, Litomyšl 1838-1845.

Matějka, B. - Štěpánek, J. - Wirth, Z.: Soupis památek historických a uměleckých v království Českém, 29, Politický okres Litomyšlský, Praha 1908.

Nejedlý, Z.: Litomyšl. Tisíc let života českého města, Praha 1934, 1954.

Lašek, F.: Litomyšl v dějinách výtvarného umění, Litomyšl 1945.

Reichertová, K.: Litomyšl, Praha 1977.

jména na východní křídlo konventu s dvojicí kaplí, méně se pak věnovala podobě kostela a vývoji celého areálu.³⁾ Rozsáhlý stavebně historický průzkum, prováděný v letech 1994 až 1995, věnoval pozornost celému komplexu kláštera.⁴⁾ Poznatky byly rozšířeny i díky doplňujícím sondážním ověřením, umožněným probíhající obnovou areálu a velkému pochopení místní duchovní správy, které tímto děkujeme.

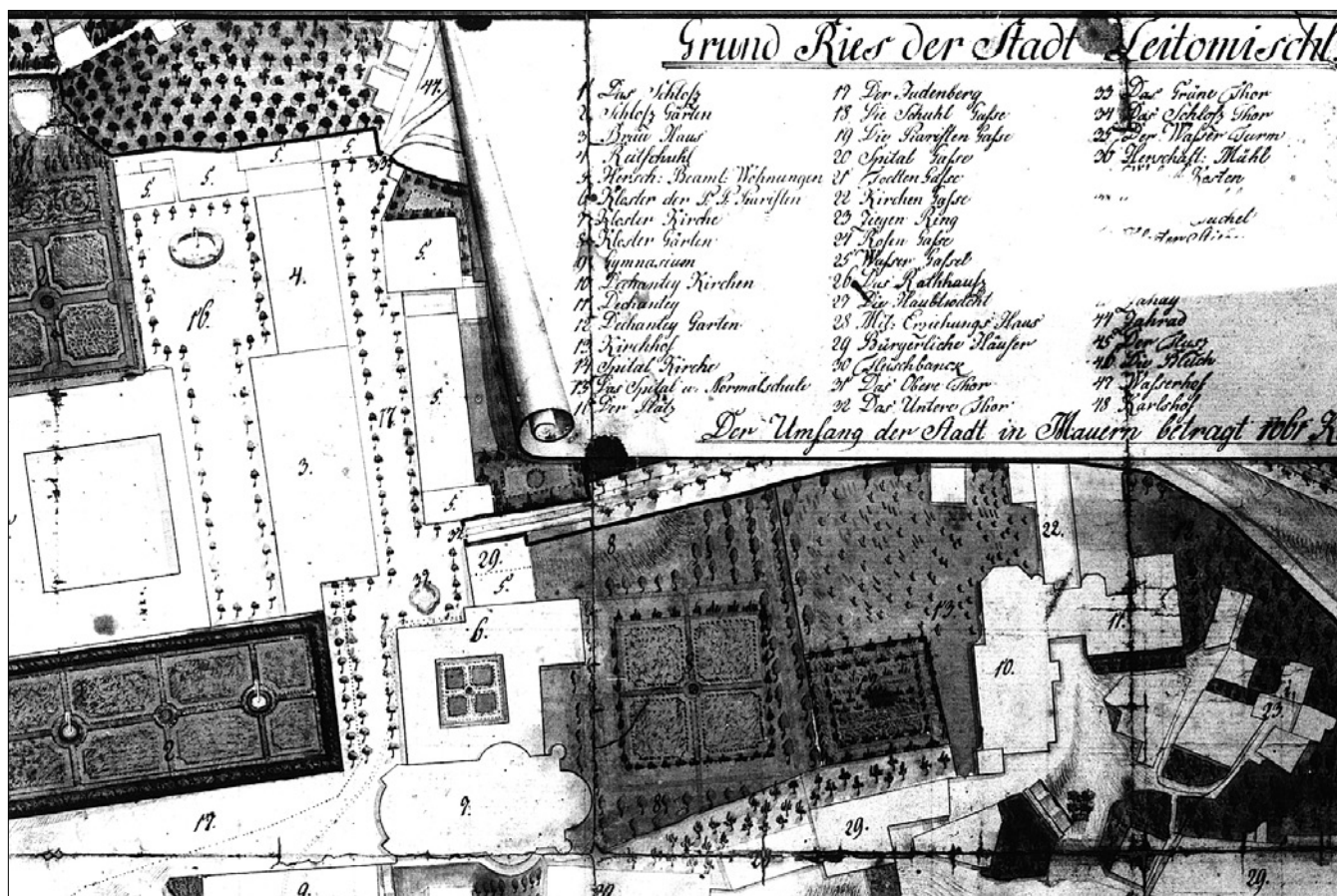
Cílem práce je seznámit veřejnost formou monografické studie s novými nálezy. Prvořadá je informace o středověkém augustiniánském klášteře včetně rozsáhlé plánové přílohy, kterou považujeme pro další výzkum za výchozí.

Dějiny objektu začínají v padesátých letech 14. století, kdy se tehdejší litomyšlský biskup Jan II. ze Středy, sedící na zdejší biskupské stolci v letech 1353 až 1364, rozhodl založit ve svém sídelním městě klášter řádu augustiniánů - poustevníků. O přimluvu u papeže i panovníka požádal zřejmě v roce 1355. Žádosti bylo vyhověno a dne 5. února roku 1356 vydal papež Inocenc VI. listinu, jíž se augustiniánskému řádu uděluje povolení „přijmout jedno místo v řečeném městě ve jménu a k užtku bratří Vašeho řádu a vybudovat a postavit tam domy, kostel, kapli čili oratorium se hřbitovem, jakož i se zvonici a zvony a jinými nezbytnými dílnami (officinis) a pobývat tam“.⁵⁾ Řeholníci přišli do Litomyšle patrně bezprostředně po té a brzy začal být

3) Mencl, 1948 - s. 80, obr. 25.

4) Macek, P. - Zahradník, P.: Litomyšl. Kostel sv. Kříže s proboštvím, dnes kolegiální kapitulou - bývalý augustiniánský klášter. Stavebně historický průzkum I., II. SÚPP, 1994, strojopis.

5) Monumenta Vaticana res gestas Bohemias illustrantia (dále MVB), II., ed. I. F. Novák, Praha 1907, č. 417, s. 170.

Obr. 2: Celková situace patrná na plánu města z roku 1800. (Foto Štenc.)

budován i klášter. Jedinou potíží byl negativní postoj místní kapituly, která měla s biskupem majetkové spory. V novém řádu zřejmě viděla určitou konkurenci a se založením kláštera nesouhlasila. Proto musel papež Inocenc listinou ze 12. ledna 1358 pověřit pražského arcibiskupa, aby urovnal spor, vzniklý proto, že prý Jan ze Středy „v městě Litomyšli proti kanonickým nařízením založil, či postaral se o založení jakéhosi místa bratří řádu sv. Augustina a uvedl do něj jakési bratry řečeného řádu“. ⁶⁾ Z uvedeného zřetelně vyplývá, že fundace byla zcela osobním aktem biskupa Jana. Další písemné prameny k založení již nemáme.

Protože stavební vývoj v předhusitském období tvoří přes určité etapy jednotný celek, je nutno na tomto místě uvést i další sporé prameny vážící se k danému, pro klášter rozhodujícímu, období. V roce 1359 získal biskup od francouzského dauphina částku sv. Kříže, kterou pak klášter obdaroval. ⁷⁾ Ze 6. srpna 1364 se dochovala listina, kterou Jan ze Středy obdarovává klášter jistým pozemkovým majetkem. ⁸⁾ Další listinou vydanou dne 27. března 1379 kardinálem Pileem jsou udělovány odpustky všem, kdož navštíví „kapli blahoslavené Panny Marie v klášteře u sv. Kříže v Litomyšli řádu bratří poustevníků sv. Augustina, v níž urozený rytíř Jindřich z Dřevčic učinil fundaci na každodenní sloužení mše“. ⁹⁾

6) MVB II., ed. I. F. Novák, Praha 1907, č. 715, s. 278-279.

7) Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae (dále CDM), IX., ed. V. Brandl, Brno 1875, č. 130, s. 105.

8) Státní ústřední archiv (dále SÚA), Řád augustiniánů, Praha, listiny sign. 54, inv. č. 54.

9) CDM, XI., ed. V. Brandl, Brno 1885, č. 145, s. 133. Podle pozdějších zpráv mělo být údajně toto nadání učiněno v roce 1369 (Jelínek, F.:

Zbývající písemnosti týkající se stavebních dějin kláštera pocházejí z formulářové sbírky Jana ze Středy, a to již ve funkci biskupa olomouckého, to jest z doby mezi lety 1364 - 1380. V první písemnosti biskup na žádost litomyšlského převora vyzývá převora brněnského augustiniánského kláštera, aby „s obvyklou pílí usiloval o dostavbu budov litomyšlského kláštera“. ¹⁰⁾ Další list byl poslán Al-

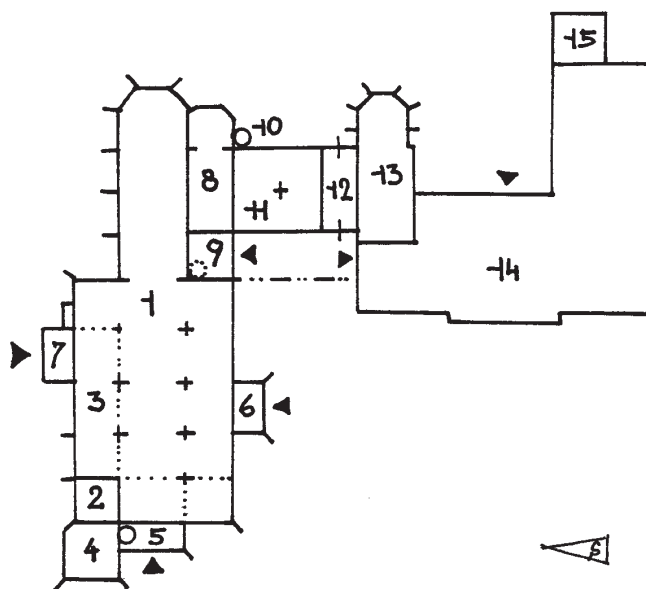
Historie města Litomyšle 1, Litomyšl 1938, s. 131).

10) Cancellaria Johannis Noviforensis, episcopi Olomoucensis, ed. F. Tadra, Wien 1886, (dále Cancellaria), č. 140, s. 108-109. Briefe Johannis von Neumarkt, ed. P. Piur, Berlin 1937 (dále Piur), č. 255, s. 339-340. Zřejmě z tohoto listu vychází dosavadní literatura, která uvádí, že litomyšlský klášter byl osazen z kláštera brněnského. Věc není zdaleka tak jasná. Brněnský převor měl jistou pravomoc nad litomyšlským klášterem zřejmě teprve po žádosti Jana ze Středy, kterou adresoval svému nástupci v Litomyšli, Albertovi ze Šternberka (tedy nemohl se tak stát dříve, než r. 1364) a v níž prosil, aby brněnskému převoru Augustinovi byl svěřen do správy i „litomyšlský dům, námi založený“ (Cancellaria, č. 91, s. 84. Piur, č. 254, s. 337-339). K brněnskému klášteru měl Jan ze Středy nepochybně těsný vztah (v citované formulářové sbírce Janové je 9 listin, jež se týkají brněnských augustiniánů). Z jeho řeholníků si za svého olomouckého působení bral své kaplany (Cancellaria, č. 217, s. 147 až 149) i pomocného biskupa (Cancellaria, č. 87, s. 81-82, Piur, č. 252, s. 335-336). Je tudíž přirozené, že měl zájem o to, aby převor tohoto kláštera, ležícího ostatně na území jeho diecése, byl vybaven jakýmsi právy vzhledem k litomyšlskému klášteru, nalézajícímu se nyní na území jiné diecése. Brněnský klášter byl založen teprve v roce 1350, přičemž kvůli moru bylo se stavbou započato až roku 1353, svěcení kostela i kláštera se konalo r. 1356 a řeholníci, přišli z různých domácích i zahraničních klášterů, se v Brně usadili roku 1357 (Kadlec, J.: Kláštery augustiniánů-eremitů v Čechách a na Moravě. In: Marrou, H: Svatý Augustin, Řím 1979, s. 185). Možnost osazení z Brna se tak stává dosti pochybnou. Litomyšlský klášter mohl být osazen i za účasti pražského kláštera u sv. Tomáše, se kterým spojovaly Jana ze Středy rovněž blízké vztahy, jak dokládá jeho odkaz knih tomuto klášteru (Piur, č. 124,

bertovi ze Šternberka, který byl litomyšlským biskupem v letech 1364-1368 a znovu v letech 1371-1380. Biskup Jan v něm píše: „*Mistr Jakub, ředitel stavby (director operis)*¹¹⁾ našeho kostela sv. Kříže ve vašem městě Litomyšli, úplně zná náš úmysl od prvých základů až do této doby a jen jemu a nikomu jinému je známo, jak se má postupovat k dokončení stavby, a po jeho odvolání či odstavení by celá stavba této budovy, na níž se již dlouho pracuje, vážla“. Biskup Jan proto prosí litomyšlského biskupa, aby ponechal mistra Jakuba v jeho úřadě ředitele stavby, dokládaje, že velice touží po „*žádoucím dokončení tohoto kláštera*“. Na oplátku slibuje Albertovi ze Šternberka, že mu bude ochoten vždy pomoci „*při stavbě šternberského kláštera*“.¹²⁾ Tamní klášter augustiniánů kanovníků založil Albert ze Šternberka roku 1371, což pomáhá datovat list do doby mezi tímto rokem a rokem 1380, kdy Jan ze Středy umírá. Poslední list z uvedené formulářové sbírky je adresován převorovi a celému konventu litomyšlského kláštera sv. Kříže. Jan ze Středy v něm uvádí, že „*naše stavba ve vašem klášteře, a to v chrámu (in corpore ecclesie), s pomocí Páně tak šťastně pokročila, že v tomto příštím létě dospěje k pokrývání a odkrývání (tegi et aperiri - pokrývačské práce a snímání lešení ?), a my kvůli nutnosti stále vykonávat pastýřský úřad se nemůžeme osobně starat o to, co je potřeba k dokončení tohoto pokrývání, vyzýváme nám drahou Vaši lásku k Pánu a s upřímným úmyslem žádáme a prosíme, abyste se pilně postarali o vše, co bude užitečné, ať již jde o obstarávání dřeva, nebo o výplaty řemeslníkům, jelikož my nepochybně učiníme všemu, ať to dosáhne výše jakékoli peněžní částky, zádost*“.¹³⁾

Tolik dochované písemné prameny ke vzniku a stavbě kláštera. Vyplyvá z nich eminentní zájem stavebníka - biskupa Jana ze Středy - na dokončení výstavného objektu, kterému jistě přikládal velký osobní význam, což dokládá již uváděné označení „*naši*“ stavby, či v podstatě povolení neomezených nákladů. Tento přístup byl logicky dovršen po Janově smrti roku 1380, kdy byl ve „*svém*“ kostele pohřben.¹⁴⁾

Další biskupové již neměli ke klášteru tak úzký vztah jako zakladatel. Zájem Alberta ze Šternberka (biskupem v letech 1364-68 a znovu v letech 1371-80) se soustřeďoval zejména na rodové sídlo v moravském Šternberku, kde přestavoval hrad a zřídil klášter augustiniánů - kanovníků. Mimo to v Tržku u Litomyšle založil vlastní klášter kartusianů. V mezidobí to byl Petr Jelito, který si snad po vzoru předchůdce rovněž založil roku 1371 augustiniánskou kanonii v Lanškrouně, kde byl i pochován. Následující Jan III. Soběslav, bratranec Václava IV., patrně neměl k mí-

Obr. 3: Orientační schéma areálu kláštera: 1 - kostel sv. Kříže, 2 - původní věž, 3 - pozdně gotická kruchta v sev. boční lodi, 4 - renesanční zvonice, 5 - západní předsíň s točitým schodištěm, 6 - jižní předsíň, 7 - severní renesanční předsíň na místě gotického portálu, 8 - kaple sv. Josefa, 9 - západní předsíň kaple sv. Josefa, 10 - točité schodiště, 11 - sakristie, 12 - veřejný průchod, 13 - kaple sv. Markéty, 14 - pozdně barokní děkanství (proboštství), 15 - pozdně barokní risalit se sociálním zařízením.

stu bližší vztah, mnohem těsnější vazbu na biskupství (není ovšem patrné, zda i ke klášteru) lze hledat u Jana IV. Železného (1388 až 1416), po němž nastoupil již poslední litomyšlský biskup Aleš z Březi (do roku 1442, fakticky ovšem pouze do roku 1421).

Klášter byl založen v dominantní poloze nad středověkým městem, a to nad zlomem, odkud již terén pouze nepatrně stoupal k mocenskému i duchovnímu centru osídlení. V něm se soustředily objekty hradu, na místě benediktinského a později premonstrátského kláštera vzniklé biskupství s kapitulou a kostelem P. Marie, neposledně pak nejstarší farní kostel zasvěcený sv. Klimentu. Situování kláštera bylo evidentně záměrné, tvořilo protipól uvedené skupině staveb, do té doby jednoznačně ovládajících město i okolí.

Stavba prodělala složitý vývoj, který se již v předhusitském období rozpadá do několika fází. Protože na sebe stavební etapy těsně navazovaly, budou sledovány společně. Nejstarším dílem je zřejmě východní rameno konventu, kde nejsou v lodi kaple sv. Josefa uplatněny opěrné pilíře presbytáře konventního kostela. Stavba téměř jako trojlodí dlouhého presbytáře pak musela bezprostředně následovat. Patrná je spára mezi presbytářem a kostelní lodí, při které jsou z důvodů postupu výstavby ne zcela organicky sdruženy opěráky. K této etapě náleží nesporně i vítězný oblouk, jehož gotickou profilaci neznáme. Presbytář o trojici příčně obdélných polí ($4,6 \times 2,6$ m) a $\frac{5}{8}$ závěru byl sklenut křížovými žebrovými klenbami. Jejich zbytky jsou patrné v podkroví, kde se vesměs dochovala přízední žebra a zlomky výběhů. Výšku zaklenutí ve svornících lze odhadnout na asi 20 metrů nad terénem, což činí poměr šířky ku výšce 1:2,3, délka (v intervalu asi 21,5 m) a výška se tak vzájemně blíží. Profilace odpovídá vyžlabenému klínovému žebrou. Pětice těchto profilů (dva z nich - přízední byly poloviční) sbíhala od klenby až k terénu, kde byla ukon-

s. 187-192). Ostatně kláštery augustiniánů-poustevníků nebyly zakládány z jednoho mateřského kláštera, jak tomu bylo u starších mnišských řádů.

11) Označení stavitele termínem „*director operis*“ je ovšem podivné. Při současné stavbě pražské katedrály tento termín označoval výhradně kněze (pražského kanovníka), který spravoval peněžní záležitosti, zatímco stavitel byl označován jako „*magister fabricae*“, či „*magister operis*“, jen v jediném případě pak jako „*rector fabricae*“. I další prameny ke stavbám jiných středoevropských chrámů, jež pečlivě sesbíral O. Kletzl, neuvádějí pro stavitele nikde termín „*director*“, jen ve výjimečných případech „*rector*“, převážnou většinou pak (pokud jde o latinské texty) „*magister*“ s příčinným přívlastkem (Kletzl, O.: Titel und Namen von Baumeistern deutscher Gotik, München 1935, zvl. s. 8, 29).

12) Cancellaria, č. 157, s. 116. Piur, č. 257, s. 341-342.

13) Cancellaria, č. 216, s. 147. Piur, č. 258, s. 342-343.

14) Jak se dovidáme z rukopisu zaháňského kláštera z r. 1414 (viz Piur, s. 203).

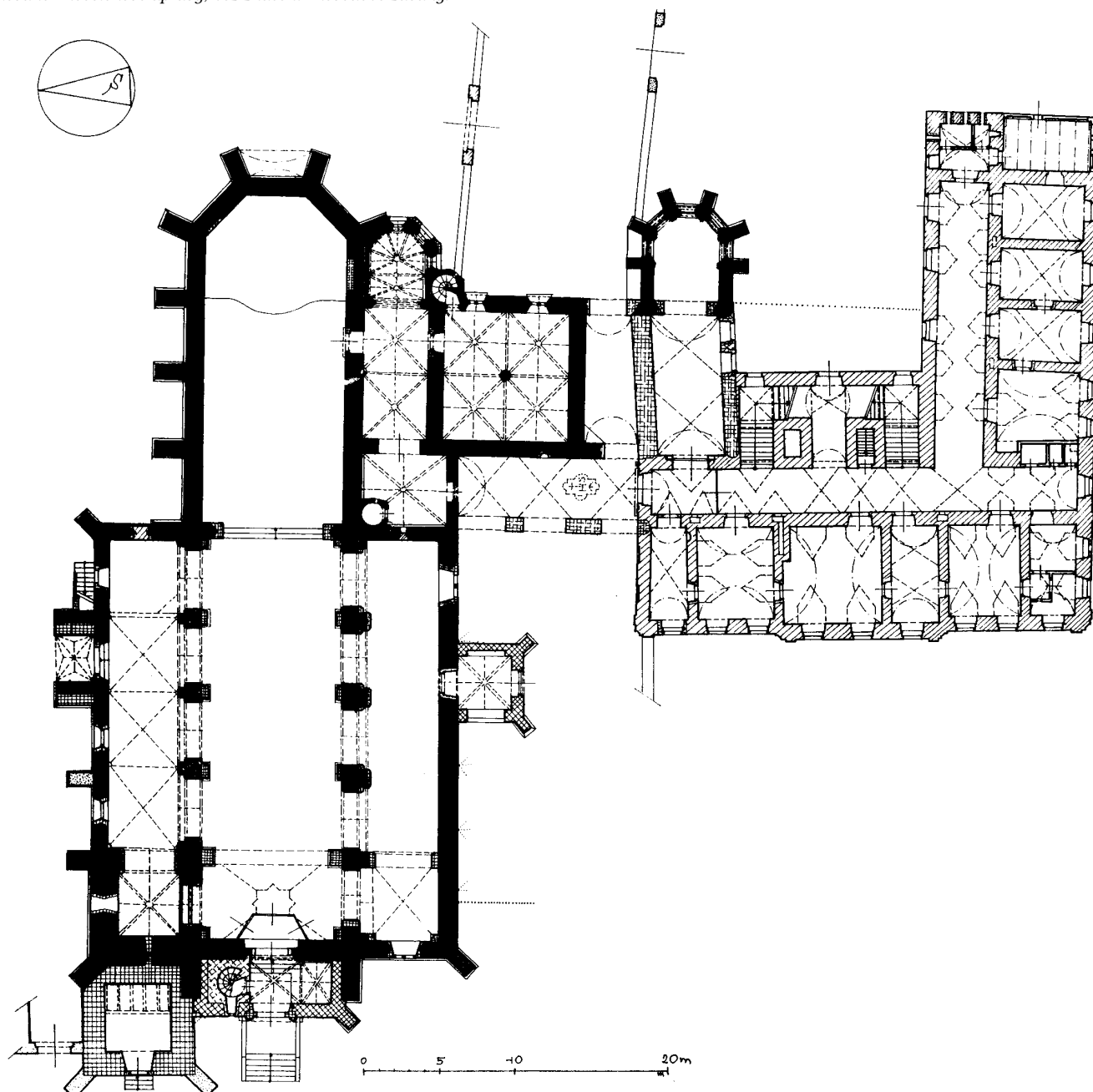
čena nejspíše dvouetážovým soklem o výšce asi 0,7 m. Otisky odsekaných přípor byly v závěru nalezeny, otevřenou otázkou je případná existence hlavic. Rekonstrukce klenby doložila, že výběhy přístěnných žeber musely být osazeny podstatně výše než žebra volná. Velká okna presbytáře se svým vrcholem takřka dotýkala vrcholu hrotitých lunet, významný je nález profilace vnější rozevřené špalety okenních ostění, kde na nečleněnou nálevku navazoval poloviční hruškovec přecházející do výžlabku.

Závěr kostela si přes značné úpravy oken i dvakrát odstupněných opěráků zachoval silný vertikální akcent. Patrně již manýristické zásahy ovlivnily podobu opěráků, a to zejména snížením sklonu krycích stříšek. Bylo to učiněno nadezděním, a tak se krycí pískovcové stříšky částečně dosud zachovaly. Odsekána byla bohužel i parapetní průběžná římsa spojující stěny a převazující i opěrné pilíře.

Rušivě působí i celkové zvýšení terénu přilehlého hřbitova, zrušeného v minulém století, kryjící původní okosené sokly opěráků. Současně snížené záklenky oken, z nichž východní bylo původně vyšší, zvýšily plochu plné stěny na úkor prvotní odhmotněné podoby stavby.

Součástí stavby presbytáře bylo i vnější točité schodiště, vložené do kouta mezi jižní stěnou presbytáře a opěrný pilíř při vítězném oblouku. Jako výrazný motiv je patrné i na nejstarším známém zobrazení kostela z poloviny 17. století. Jeho funkce nebyla jen ve zpřístupnění krovů kostela, ale s ohledem na absenci schodiště ve východním křídle konventu umožňovalo přístup z dormitáře. Jeho plášť se dochoval v předsíni kaple sv. Josefa, kde do něj byla zachycena mladší žebrová klenba. Patrné je i v patře konventu, výrazně se však nepřímě projevuje ve fasádě presbytáře, kde okno západního pole jižní stěny závěru je díky

Obr. 4: Analytický půdorys přízemí. Legenda: černě - předhusitská fáze, hustě šikmo křížkovaná - pohusitská gotická etapa, šikmo křížkovaná - goticko-renesanční etapa, kolmo křížkovaná - renesanční etapa a manýristická přestavba, šrafovaně - barokní zásahy, sdružené šrafy - klasicistní období, tečkovaně - neoslohové úpravy, bez značení - novodobé zásahy.

schodišti výrazně vyoseno. Deformováno bylo ze stejného důvodu i čelo příslušného klenebního pole, jak je dodnes vidět z půdy.

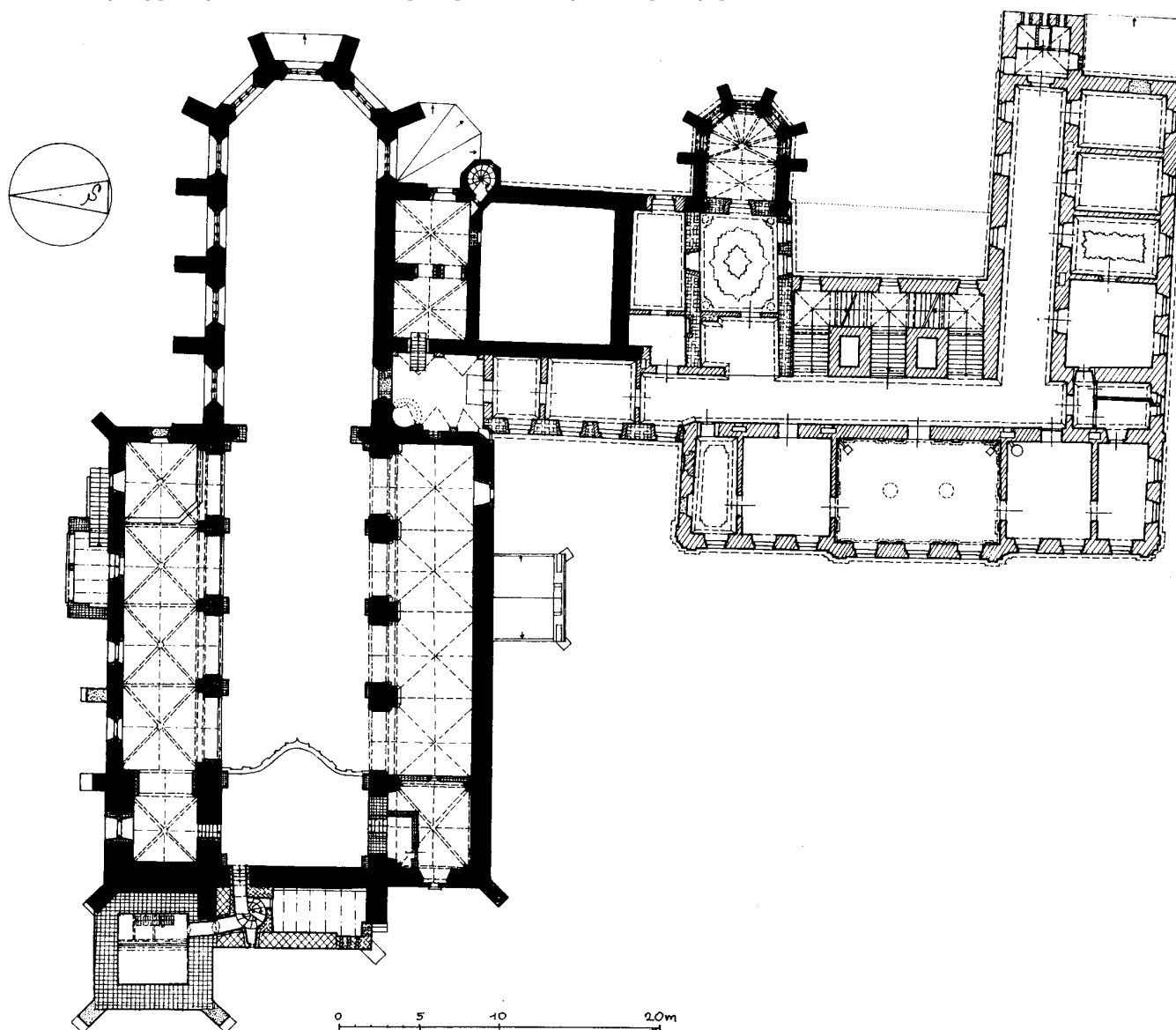
Z prvotního středověkého vybavení presbytáře se dochovalo v jižní stěně torzo do čtverce komponovaného původního sedile, členěného trojicí hrotitých záklenků vynášených dvojicí konzol (?). Složitě a poměrně drobně členěná profilace plynule pokračovala do záklenků a vybíhala do volné kružby předsazené vlastní nice. Její řešení je blízké dalším detailům (viz západní portál, okna presbytáře, obě kaple). Po stranách se zřejmě napojovaly vertikální lišty, jež napomáhaly celý útvar uzavřít do čtverce. Hrotité záklenky byly velice pravděpodobně lemované předsunutou archivoltou. Sedile bylo těžce poškozeno, lokální sondáž se omezila pouze na získání základních informací. Jižně od sedile existující vstup do konventu byl nahrazen portálem pozdně renesančním. V severovýchodní stěně byl nalezen nejasný otisk rozměrného kamenného sanktuáře. Patrná je pouze nízká noha a na ni navazující, kónicky se rozšiřující podpěra schránky. Vztah ke zdivu presbytáře je nejasný, problematická je rovněž asymetrická poloha do jisté míry kolidující s oknem. Nelze tedy zcela vyloučit, že

se jedná až o pozdější, zřejmě však ještě středověký doplněk. Pravoúhlá nika v jihovýchodní stěně závěru se zachovala jen v nezřetelném torzu.

Loď orientovaného kostela byla řešena jako trojlodní bazilika se středním prostorem určeným pěti klenebními travě v poměrně rychlém sledu příčně obdélných polí o rozměrech asi $4,6 \times 2,6$ m. Zachován zde tedy byl rytmus známý z presbytáře s tím, že výška klenby ve výšce zaklenutí presbytáře se díky k západu klesajícímu terénu ještě zvyšuje. Uvedený poměr stran klenebního pole není zcela jasný, šířka ale má vztah k lodím bočním. Jejich šířka v místě přílozek odpovídajících opěrákům střední lodi totiž činí polovinu, tj. 2,3 m. Tyto boční lodě byly klenuté křížovými klenbami, které byly z výše uvedených důvodů velice mírně hloubkové ($2,3 \times 2,6$ m). Do jižního koncového travě severní boční loď byla vtažena věž. Jednalo se o jedinou věž - zvonici, průčelí rozhodně nebylo dvouvěžové, jak je obecně uváděno.

I zde je zjevný základní postup stavby, projevující se v nepatrném zalomení stěn střední lodi. Po dokončení a patrně provizorním uzavření protáhlého presbytáře byla zahájena stavba vstupního průčelí, které se obracelo směrem

Obr. 5: Analytický půdorys v úrovni bočních lodí a patra probošství. Legenda viz půdorys přízemí.

ke středu města. Založena byla jeho západní fronta a dvě navazující klenební travé. Teprve pak byla dostavěna střední část trojlodí a presbytář s ním propojen. Pozoruhodné a ne zcela objasněné je vzájemné posunutí rytmu mezilodních arkád. Nepravidelnost je natolik výrazná, že je nutno uvažovat o určité přestávce, či drobné změně projektu. Ve vazbě na stavbu kláštera lze vyslovit hypotézu, že po stavbě západní části trojlodí neprodleně pokračovala výstavba jižní fasády jižní boční lodě, která v sobě nese výběhy kleneb severního ramene ambitu. Klenby byly dle dochovaných prvků s největší pravděpodobností proto shodné se zaklenutím nejstaršího, tj. východního ramene konventu. Teprve pak se přistoupilo k dokončení trojlodí, kde posunutí arkád mohlo způsobit i mechanické navázání na větší šířku zdiva při věži.

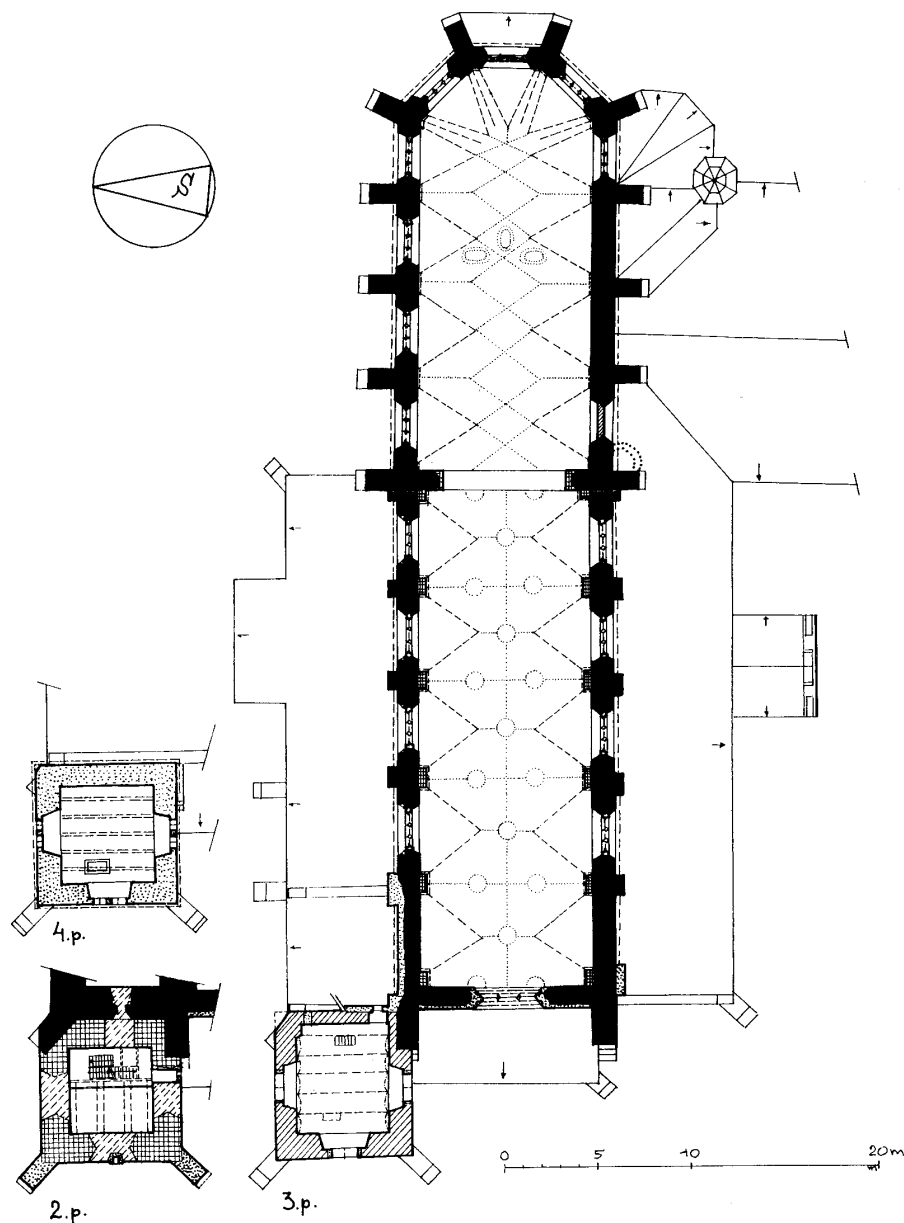
Západní průčelí obsahovalo při severozápadním koutě stavby vtaženou věž, o jejímž členění dnes nemáme informace. Pouze ve stávající zvonici je druhotně zazděný k ní asymetrický otvor, za nímž lze předpokládat osově okno I. patra původní věže. Vlastní průčelí střední lodi mělo s největší pravděpodobností strmý štít (viz obr. z r. 1641). Fasádu prolamovalo velké hrotité okno, patrně v renesanční úpravě se sníženým záklenkem a novou kružbou ještě na fotografii z minulého století. V přízemí se za pozdně gotickou předsíní skrývá poškozený vstupní portál. Značné dimenze i bohaté členění jej řadí mezi nejvýznamnější portály 14. století na našem území. Zdůraznit je nutno zejména méně obvyklé postavení oblounů a hruškovců, které nejsou kolmé k „nálevce“ ostění, ale ve všech článcích k základní rovině fasády. S tímto řešením, tvořícím charakteristický prvek, se setkáme v areálu kláštera ještě několikrát. Poklasicky, bez pásu hlavic, směřuje profilace nerušeně k vrcholu portálu. Pro dataci je významný dochovaný znak při konzole předsazené archivoly opatřené fiálami, kraby a zřejmě i vrcholovou křížovou kyticí. Znak náleží olomouckému biskupství, což z hlediska postupu stavby naznačuje, že vznikl někdy mezi léty 1364 až 1380. Jeho heraldicky méně významná „levá“ pozice naznačuje, že nepřístupný protější symetrický erb by pak měl nejspíše náležet osobě stavebníka, tedy pravděpodobně Janovi II.¹⁵⁾ Po stra-

nách portálu se dochoval parapet s prostě okosenou hranou, který se při něm zalamuje pravouhle k terénu. V krovu předsíně jsou sporé stopy, dokládající patrně starší krycí pultovou stříšku, obdobnou jako u původního severního portálu lodě.

Parapetní, později odsekaná římsa se spodní okosenou rovinou členěnou obligátním výžlabkem členila i průčelní fasádu jižní boční lodě, kde na její šikmý horní líc plynule navazoval šikmý parapet hrotitého velkého okna, jehož ostění členěné výrazným výžlabkem se rovněž pod omítkami dochovalo. Již toto okno vylučuje existenci druhé věže.

Na půdě hlavní lodi se dochovaly zbytky klenebního systému. Typ klenby byl zcela shodný se zaklenutím presbytáře. Po podrobném studiu nejstarších omítek však nelze zcela vyloučit, že klenba nebyla v lodi dokončena. V podkroví je rovněž patrné, že západní travé nebylo k severu (viz věž) ani k jihu prolomeno oknem, což tedy muselo vycházet ze snahy o symetrické řešení interiéru. V ostatních polích se dochovala ostění gotických, později výrazně sní-

Obr. 6: Analytický půdorys kostela v úrovni kleneb střední lodě a presbytáře. Legenda viz půdorys přízemí.

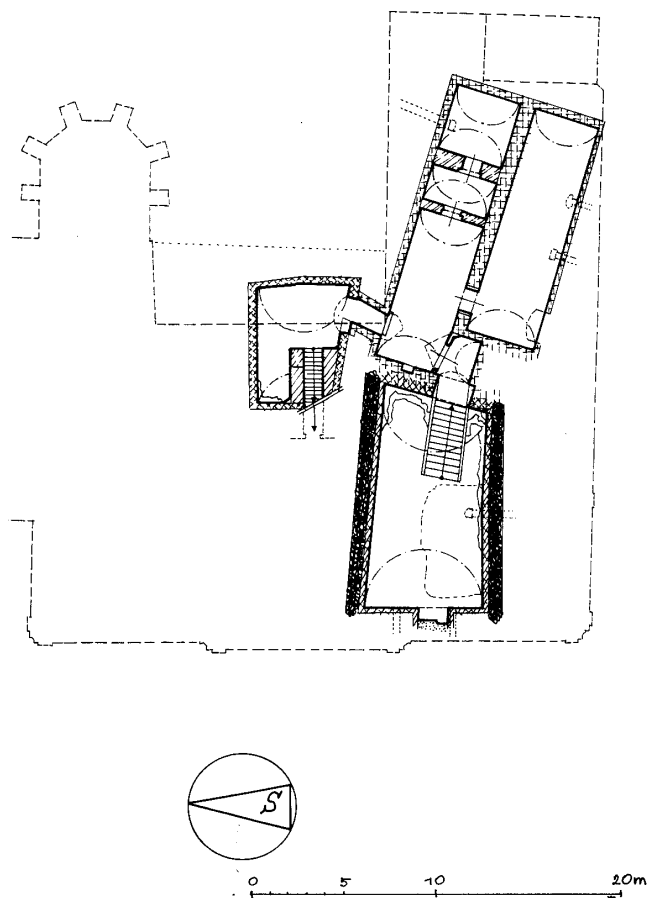

15) Jan ze Středy, jenž nebyl šlechtického původu, ovšem neužíval rodový erb. V heraldické literatuře je mu přisuzován osobní erb se čtyřmi českými lvy, nalézajícími se v iluminaci ve Středově cestovním breviáři Liber viaticus a udělený mu nepochybně Karlem IV. (Pokorný, P. R.: Nad jedním číslem Heraldiky. Bulletin Heraldika, 8, 1975, s. 86-92. Pakosta, O.: Pečeti litomyšlských biskupů. In: Litomyšl. Duchovní tvář českého města, Litomyšl 1994, s. 56, 67).

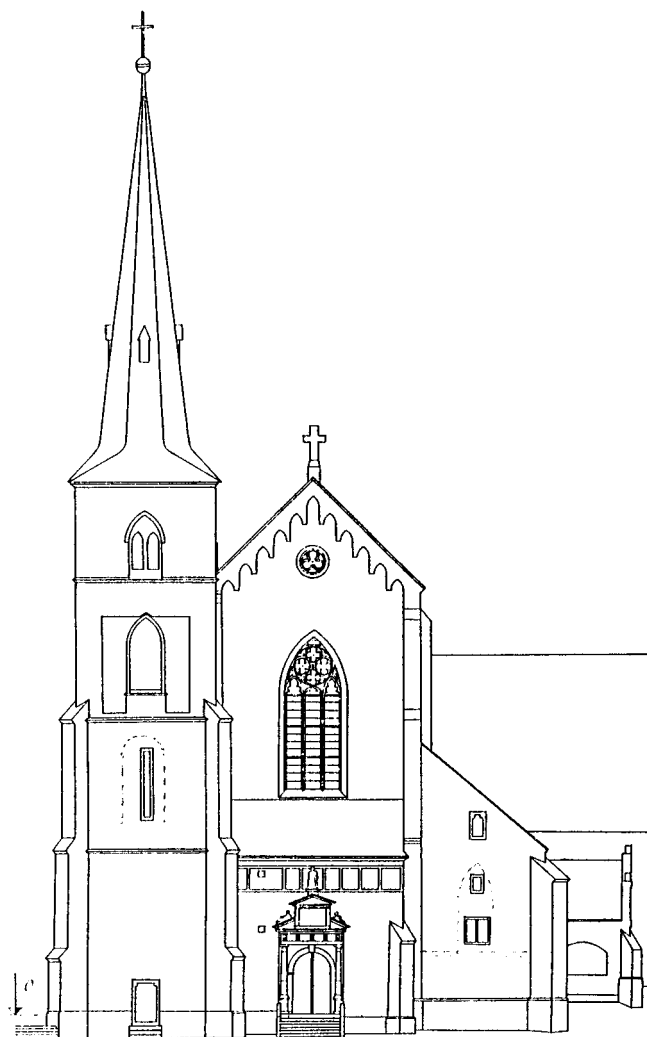
žených a novými kružbami opatřených oken. I zde je vzdálenost ostění od hrotu svíraného přízdními žebry zcela minimální, okna jsou však poněkud užší a stěna není proto tak odlehčena jako v presbytáři. Ostění oken bylo v severní stěně členěno do exteriéru i interiéru jediným výrazným výžlabkem. Otázkou je profilace exteriérové špalety oken v jižním ostění, kde nyní není výžlabek patrný. Pole jsou dělena nevýraznými opěráky, které mají pod stávajícím krytem většinou torzálně dochované pískovcové krycí stříšky, jejichž sklon je výrazně mírnější než u presbytáře.

Jižní průčelí jižní lodě tvoří již zmíněná severní stěna ambitu s dochovaným torzem křížových kleneb. Jejich rozměry nejsou zcela shodné, šířka se k východu zvětšuje. Opět se zde tedy projevuje postup stavby od západu k východu, kde již existovalo křídlo konventu. Původně interiérová stěna se po odbourání ambitu v 15. století stala stěnou exteriérovou. Tehdy byla opatřena pravouhle se zalamujícím kamenným soklem (upraveno), přistavěna byla předsíň. Do severního travě bylo současně prolomeno gotické okno, nahrazené později otvorem manýristickým. Dnes analyticky přiznané torzo klenby ambitu dokládá, že západní rameno ambitu bylo od nároží lodě odsunuto o asi 2 metry k východu. Je tedy možné, že západní křídlo obsahovalo pouze ambit, což by odpovídalo průběhu zdi po západní straně areálu, kde kostel důsledně sleduje hranu terénu, jenž se jižně od kostela postupně stáčí k východu. Druhou variantou je vnější trakt západního křídla konventu, které by pak předstupovalo před průčelí kostela.¹⁶⁾

16) Viz např. zřejmě nedochované záp. křídlo v Roudnici či předsazené křídlo u sv. Jakuba na St. Městě.

Obr. 7: Analytický půdorys sklepů proboštství s vazbou na středověkou dispozici. Legenda viz půdorys přízemí.

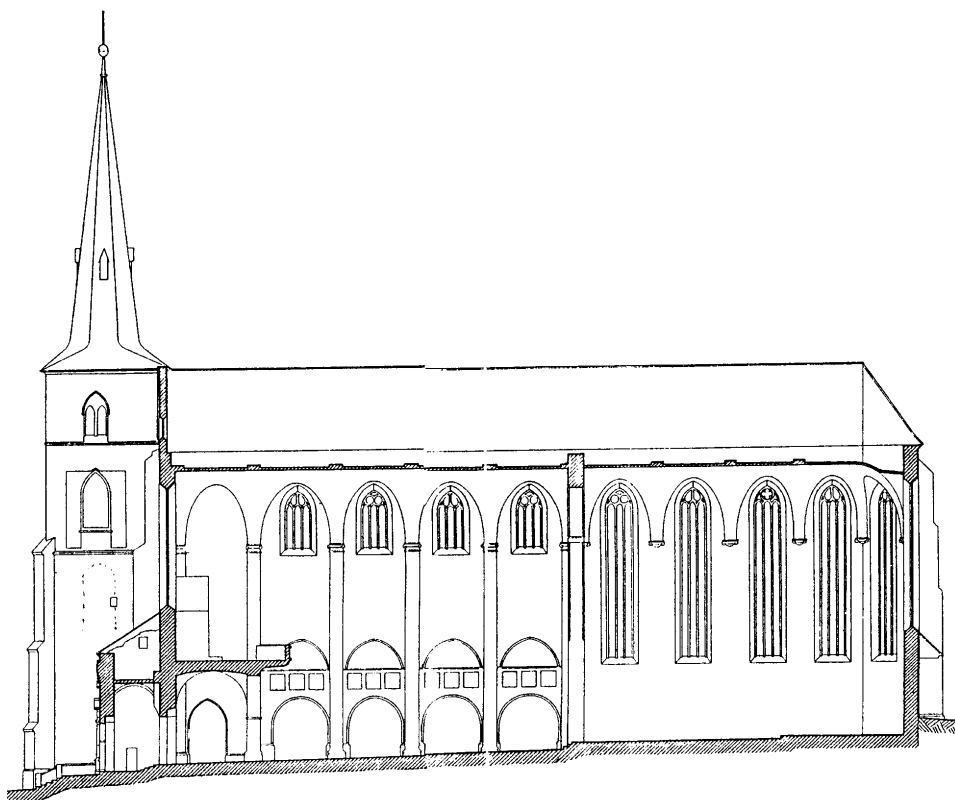

Obr. 8: Hlavní průčelí kostela, arch. Chalupníčkovi, 1946. Doplněno okno renesanční zvonice a gotické okno jižní boční lodě s navazující odsekanou parapetní římsou.

Tomu by mohl nasvědčovat atypický opěrák v jihozápadním nároží kostela, který se zdá být dodatečný, snad až pohusitský, postavený po odbourání západního a severního ramene kláštera. Rovněž již popsaná parapetní kamenná římsa západní fasády jižní lodě kostela ve sledovaném opěráku mizí a na jižní straně při nároží nepokračuje.

Severní průčelí severní boční lodě dělily opěrné pilíře do pětice polí, z nichž západní náleželo věži. Jinak pole (včetně přímého východního závěru) prolamovala velká hrotitá okna, která se mimo kružby v podstatě dochovala přes renesanční a barokní zásahy až dodnes. Jejich ostění bylo vždy členěno výrazným výžlabkem. Pouze ve druhém poli od východu byla situace odlišná. Signalizují ji již hlubší opěrné pilíře, které mohly nést stříšku. Zde je nutno hledat boční, patrně výrazněji řešený portál, směřující na hřbitov.

Interiér jižní boční lodě má v celém rozsahu dochovanou původní křížovou klenbu. Při renesanční úpravě však byla narušena žebra s výjimkou západního pole, kde byla vytvořena podklenutá komora, zcela odsekaná a na jejich místě byly provedeny omítkové hřebínky. Klenba byla žebrová, křížová, nejasná je existence svorníků. Profilaci jako v jiných částech areálu tvořil výžlabený klín, který byl užit i u přízdních žebrov. Prozatím není jasné podchycení klenby patkami, ostruhovitým ukončením nebo sbíhavými pří-

Obr. 9: Podélný řez kostelem dle zaměření arch. Chalupnickových z roku 1946.

porami obdobně jako v presbytáři a ve střední lodi, se kterými má shodně profilovaná a skládaná žebra.

Jestliže o klenbě máme určité informace, nejasný je její styk s prostě okosenou mezilodní arkádou, která bez tvarové změny pokračovala i do západního, v renesanci odděleného pole. K arkádě je s ohledem na opěráky střední lodi připojena příložka, vynášející další hrotité arkády zhruba třetinové šířky. Celý popsaný svazek je ale pod nasazením klenby ze strany boční lodi výrazně zeslaben mělkým krivkovým přechodem. Jeho původ není zřejmý, bez sondáže nelze rozhodnout, zda masivnější pilíře byly posláze při sklenutí zeslabeny, či naopak došlo k dodatečnému zesílení, což je zřejmě reálnější výklad. Z gotických otvorů se mimo pozdně gotického v jižní stěně dochovalo ostění okna západního, které se do komory otevírá lomeným obloukem s náznakem výžlabku. V místě neogotického portálu z jižní pohusitské předsíně lze předpokládat prvotní vstup do lodi z ambitu.

Severní boční loď s vloženou kruchtou, má žebrovou křížovou klenbu až pozdně gotickou. Společně s ní byly zvýšeny i arkády do střední lodi, jak ostatně dokládají cihelné zvýšené záklenky patrné z prostoru krovu. Cihelné jsou i kápě kleneb s výrazně vyduťtými tvary. Pouze v severovýchodním koutě se dochovala kružbová polygonální konzolka klenby. Ta dokládá změnu typu zaklenutí proti presbytáři, podobná je mladším fázím konventu (knihovna) a konzole v západní předsíni kaple sv. Josefa.

Bez sondáže je nejasná situace v podvěží původní zvonice. Klenba je zde, stejně jako v patře, až pozdně gotická (viz svorník blízký typově svorníku v jižní předsíni), její osazení na pozoruhodné figurální konzoly však nepůsobí organicky. Ani jejich vztah ke zdivu se ale nejeví jako zcela autentický.¹⁷⁾

Jak již bylo uvedeno, současně s presbytářem se, ostatně dle dobových zvyklostí, budovala i navazující část kláštera obsahující jeho hlavní prostory. Při kostele to původně byla obdélná prostora sklenutá dvojicí půdorysně téměř čtvercových křížových kleneb. Profilace je zde u volných i přízedních žebor opět tvořena vyžlabeným klínem, svorníky jsou ploché kruhové (východní se zvířecí hlavou - lev?, západní s pětistou rosetou), patky tvořeny dvojnásobným ostruhovým vyžlabením.

Polygonální presbytář stávající kaple sv. Josefa včetně vítězného oblouku je mladším doplňkem, přiloženým na spáru ke kostelu. Jedná se nepochybně o architektonicky nejvýraznější prostor kláštera, který by si zasloužil samostatný podrobný rozbor. Exteriér prošel zásadní renesanční přestavbou, se kterou lze zřejmě spojovat i stávající zasvěcení. Hrotitá okna mají

naproti interiérové části pouze prostě okosenou špaletu, nový výkop odvodnění vyloučil opěráky. Se záměrně strohou, až „pevnostně“ působící fasádou kontrastuje drobný presbytář o jednom úzkém poli křížové klenby s navazujícím $\frac{5}{8}$ závěrem, jenž má již díky kamennému obkladu stěn exklusivní charakter. Ten je však dán zejména minuciosním, až drobnokresebným zpracováním všech architektonických prvků, nahromaděných zde v neobyčejné bohatosti a různosti. Upozorňujeme zejména na rozličné typy přípor (svazkových, válcových i redukováných). Profilace svazků v závěru se v jednotlivých úrovních proměňuje (viz zejména „ven a dovnitř“ obrácené poloviční hruškovce přízedního profilu), nakonec pak při výběhu žebra je užít v drobném detailu průnik. Uvedená profilace plynule přechází do složitě koncipovaného vnitřního ostění hrotitých oken, kde opět nalézáme profily obrácené kolmo ke stěně a ne k šikmé nálevce ostění. Prvořadě však upoutává výzdoba terčovských svorníků zdobících i žebra oddělující travě. Ty tvoří společně s drobnými hlavičkami osazenými ve vrcholech přízedních žebor jednotný program. Centrálním motivem je nad závěrem v kruhovém svorníku umístěný, ilusivně jakoby „zavěšený“ gotický štít, jehož malovaný erb bohužel není patrný. Na něj se bezprostředně váže nad východní lunetou závěru umístěná hlava biskupa. K němu se po stranách přidružují ženské a mužské hlavy, jedna z nich je zřejmě korunovaná. Na svornících jsou uplatněny rotující vegetabilní prvky, oddělující na polovičním svorníku západního přízedního žebra provedenou plastiku zvířete, patrně psa.¹⁸⁾ Tento ikonografický celek doplňovalo původně dal-

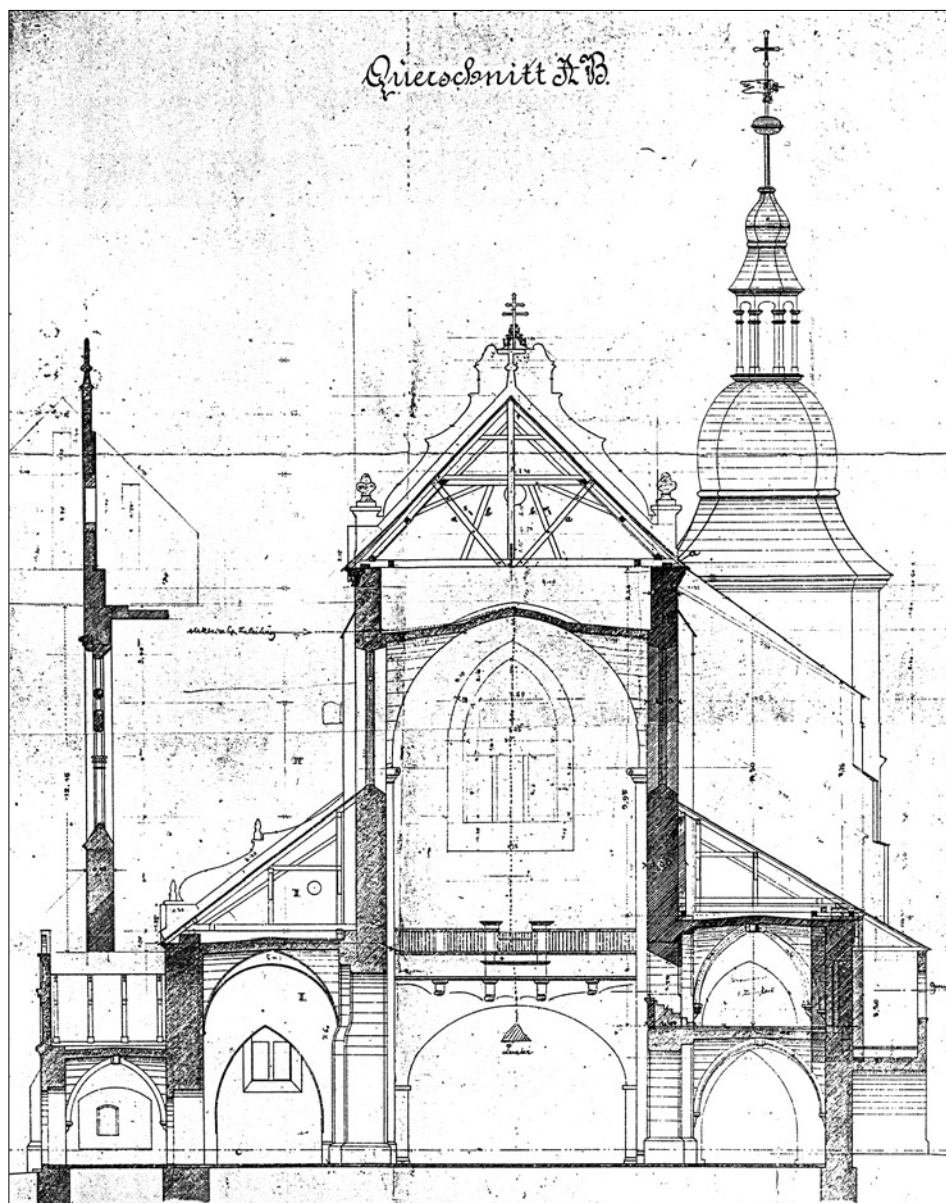
17) Zejména mužská hlava s okřídlenou čapkou (!) - viz schematické zobrazení v Soupisu z r. 1908.

18) Dle laskavého sdělení J. Royta se patrně jedná o symbolické zobrazení církve, jejíž představitel - zde biskup a zakladatel kaple - chrání společenství před zlem personifikovaným psem. Tomu by mohla od-

ší vybavení interiéru. Dnes se z něho zachovala pouze trojice konzol s bohatě členěnou polygonální deskou doprovázenou jemně propracovaným listovým ve dvou úrovních. Dvojice se při vítězném oblouku obrací do starší lodi, třetí narušuje parapetní římsu na severní straně závěru kaple. Součástí původního vybavení je i poškozená drobná hrotitá nika (sanktuár ?), jejíž až miniaturní provedení věrně opakuje schéma velkého portálu včetně fiál, krabů a křížové kytky záklenku předsazené hrotité archivolty.

Navazující sakristie, někdy uváděná jako původní kapitulní síň, je sklenuta na střední osmiboký pilíř, který je natočen tak, že žebra křížových kleneb nevycházejí z jeho ploch, ale hran, vytvářejících tak průnik obou tvarů. Vysoký sokl má ukončující profil určen dvojicí oblounů plynule přecházejících do středního výžlabku. Terčové kruhové svorníky (s obíhající profilací shodnou se žebry) jsou zdobeny ušlechtilým reliéfem. V severovýchodním poli je to hlava divého muže, v jihozápadním gotický štít s heroldským křížem - znak litomyšlského biskupství. Zbylé dva svorníky zdobí vegetabilní dekor. Vstup od kaple sv. Josefa je až pozdně gotický, zřejmě na místě staršího, nalezeny prozatím nebyly náznaky přímého vstupu z ambitu, což by u kapitulní síně bylo nutné. Při severovýchodním koutě je druhotně proražen předhusitský sedlový portálek, vedoucí na točité schodiště spojující sakristii s gotickou prostorem nad lodí kaple sv. Josefa (viz dále). Protože je jižní vnější stěna závěru této kaple mírně přitesána pro jeho vnitřní prostor, muselo schodiště vzniknout až po její stavbě.¹⁹⁾ Sakristii osvětlují od východu dvě hrotitá okna s ojediněle v areálu dochovanými kružbami. Zajímavá je zejména kružba jižního otvoru, kde nad dvojicí jeptišek vyplňuje kruh dvojice rotujících plamének poukazujících k parléřovské tvorbě.²⁰⁾

Navazující část východního křídla gotického konventu dnes obsahuje za veřejným dodatečně proraženým průchodem kapli sv. Markéty. Gotický presbytář je složen z ú-

Obr. 10: Rez lodí s pohledem na pozdně barokně upravené západní průčelí kostela se štíty a helmici věže. Plán J. Theurera z r. 1878 k regotizaci průčelí mimo věž. SObA Zámorsk, Vs Litomyšl, kart. 1164.

kého příčně obdélného pole křížové klenby (žebra osekána s výjimkou žebířů přízedních) a mimo kružby oken poměrně dobře dochovaného $\frac{5}{8}$ závěru. Presbytář vystupuje z východního průčelí a je zpevněn opěrnými pilíři. Jejich horní úsek, nacházející se nad částečně dochovanými krycími římsami jediného ústupku, je neúměrně kratší, v úrovni barokní římsy evidentně odbouraný. Kaple mohla být tedy vyšší, či spíše opěráky převyšovaly nedochovanou gotickou korunní římsu. Pod okny byly nalezeny stopy gotické římsy, která obíhala vysazený presbytář a pokračovala i na východní stěně křídla. Je zajímavé, že patrně obnovované parapety oken sakristie mají shodný profil i výšku, z čehož lze usuzovat na spojitý průběh parapetní římsy až ke schodišti při kapli sv. Josefa. Rovněž na druhé straně kaple sv. Markéty se tato podokenní římsa (sešikmená horní plocha navazující na ostění, dolní vybrána jedním výžlabkem) zalamovala a pokračovala k jihu. Zde však bylo gotické průčelí odbouráno a nalezen byl pouze uvedený koutový prvek, který jednoznačně dokládá, že kaple sv. Kateřiny již byla součástí původní výstavby kříd-

povídat i kamenem obložená fasáda řešená s maximální jednoduchostí.

19) Viz i jeho spodní úsek navazující na kapli odlišně, než v horní polygonální partii.

20) Druhá kružba s dvojicí odvrácených plamének, symetricky doplňujících do většího kruhu vepsaný kruh menší, je v Soupisu z roku 1908 zobrazena zcela chybně.

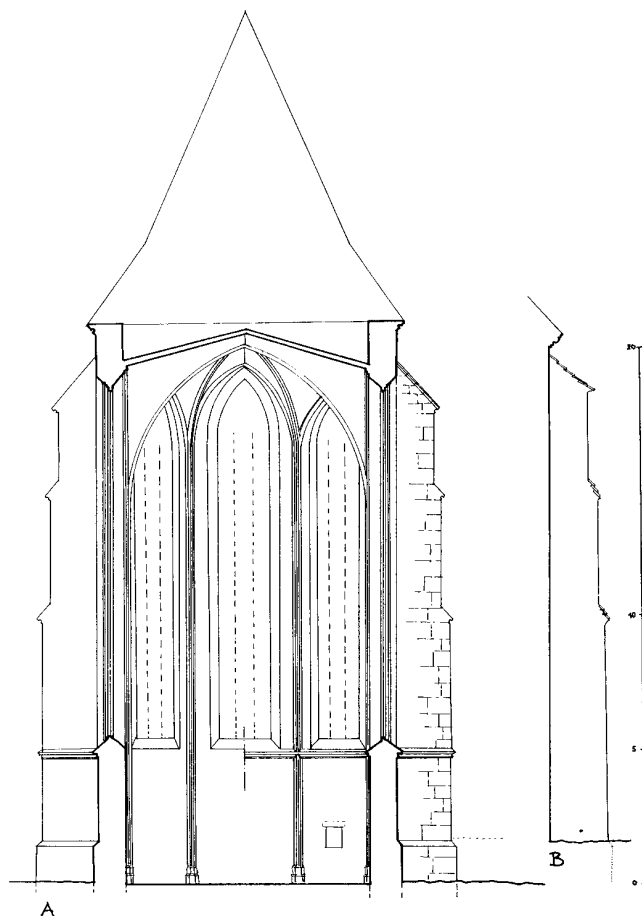

Obr. 11: Průčelí kostela z roku 1891. (Čeněk Polnický, Městské muzeum Litomyšl. Kopie nedochované fotografie.)

la. To lze doložit i v interiéru, kde typ klenebního systému s příporami navazujícími na ostění oken, typ patek i odsekaná parapetní římsa mají velice blízko ke kapli sv. Josefa, západnímu portálu kostela i jeho presbytáři. Existují zde ale drobné stavební nesrovnalosti. Již zmíněné vnější opěráky jsou k ostění oken přisazeny částečně neprovázaně, v interiéru se mění neorganicky profilace klenebních žeber. Stavba byla dokončována jakoby narychlo, již bez důrazu na precízní detail. Přes to ji ale není možno datovat až do sklonku 14. století, což dokládají předešlá zjištění. Uváděný pozdní detail - čtyřlístkové útvary v místě předpokládaných hlavic interiérových klenebních přípor, pochází až z tohoto století, kdy byla kaple restaurována a silně narušené profily mnohdy velice volně doplňovány v umělém kameni.

Pokud se zamyslíme nad funkcí této kaple, která je tradičně spojována s mariánskou svatyní z roku 1379 (či již 1369 ?), zdá se nám při rozboru dispozice východního křídla konventu nejpravděpodobnější, že se jedná o závěr velké kapitulní síně. Ta by zaujímal půdorysný obdélník o 2 krát 3 polích, sklenutých na dva volné sloupky. Tuto hypotézu podporuje rozměr uvedených křížových kleneb, které s odchylkou nepřesahující 20 cm zachovávají v celém křídle shodný modulový rozměr, dále pak vložené stěny mladší lodě sledované kaple, které rozhodně nejsou v souladu se středověkou dispozicí křídla.

Středověká podoba východního konce křídla již není jednoznačná, lze se pouze domnívat, že rajský dvůr byl čtvercový, vždy o 5 klenebních polích mimo pole koutová,

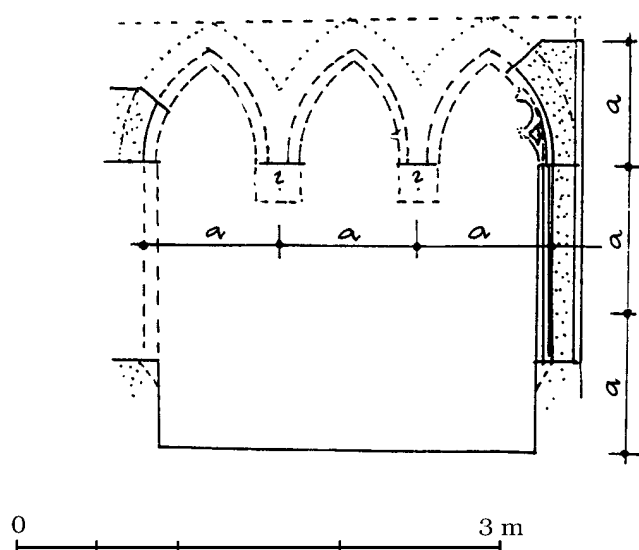

Obr. 12: Ideální rekonstrukce presbytáře (příčný řez s pohledem k východu). Předpokládaná existence parapetní interiérové římsy a případná existence hlavic bude ověřena (A). Vpravo současný stav opěráku se zvýšeným terénem, odsekanou římsou, sníženou korunou zdiva i zmírněním sklonu ukončující stříšky nadezděním (B).

čemuž by pak poměrně dobře odpovídaly dimenze nedochovaného křídla jižního, ze kterého se patrně dochoval pouze základ velkého sklepa pod barokním proboštstvím.

Otázkou je i řešení horního podlaží východního křídla. Pouze nad starší lodí kaple sv. Josefa se dochoval středověký prostor (dnes knihovna), či spíše dvojice jednotek sklenutých křížovými klenbami bez svorníků. Dělení se váže na opěrný pilíř presbytáře. Patky jsou kružbové, či žebra přímo zabíhají do stěn. Funkce mohla být se stávající od počátku shodná (viz např. situace v Roudnici n. L.), obecně sem lze umístit depozitář. Přístup byl možný zmíněným točitým schodištěm ze sakristie, které však bylo připojeno k oběma podlažím dodatečně. Prvotní vstup se dochoval v jižní stěně, kde se nachází sedlový portálek s výrazným okosením hran. Ten se musel obracet do dalšího prostoru, snad dormitáře (?). Jeho podoba však není zřejmá, nejspíše byl otevřen do krovu, protože jihovýchodní nároží „knihovny“ je armované, bez patrné návaznosti dalšího zdiva jižním směrem. Západně od „knihovny“ zůstává prostor nad nedochovaným ramenem ambitu, kde byl přístup k velkému točitému schodišti.

Posledním předhusitským prostorem je západní předstín kaple sv. Josefa. Až nyní je zmiňována proto, že vznikla zaklenutím „zbylého kouta“ po dostavbě dvou ramen ambitu mezi kostelem a východním křídlem konventu. Zmíněno již bylo zde se nacházející točité schodiště. K němu přiléhající stěny kostela mají odlišnou výšku soklu, což do-

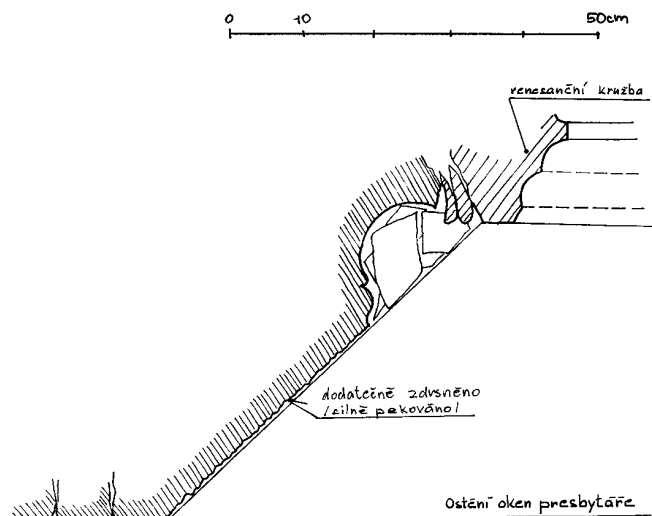

Obr. 13: Schéma nalezeného torza sedile v jižní stěně presbytáře, profilace jeho ostění.

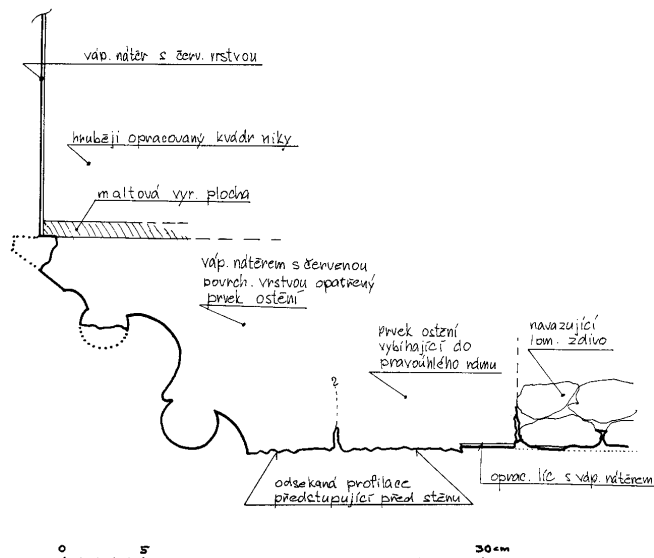
kládá již dříve zjištěnou odlišnou dobu budování presbytáře a trojlodí. Klenba má rozdílné konzoly, listová hlavičce se střídá s hlavičkou kružbovou. Starší listová hlavičce však dokládá, že prostor byl určen k zaklenutí již v raných fázích stavby. Teprve po zaklenutí bylo do boční lodi proraženo drobné hrotité okénko, které temný prostor alespoň částečně přisvětlovalo. Velká východní arkáda otevírající se do kaple má nepravidelný tvar. Jedná se o dodatečný, možná až pozdně gotický zásah. Vstupní portálek z bývalého ambitu je zřejmě předhusitský, v minulém století však byl výrazně upravován, profilace byla pozměněna.

Život kláštera byl tragicky zasažen husitskými bouřemi. Již na jaře roku 1421 byl Žižkovým vojskem přepaden a vypálen, současně zaniklo i biskupství. Augustiniáni se na čas uchýlili do Svitav a zpět se již nikdy nevrátili. Kostel byl zachráněn tím, že k němu byla přesunuta farnost od tehdy rovněž zaniklého kostela sv. Klimenta při litomyšlském hradu.

V roce 1432 získali Litomyšl Kostkové z Postupic a za jejich vlády, trvající do konfiskace litomyšlského panství roku 1547, došlo k několikanásobným zásahům do organismu kostela, které byly patrně převážně vyvolány častý-

Obr. 14: Profilace vnějšího úseku ostění oken presbytáře.

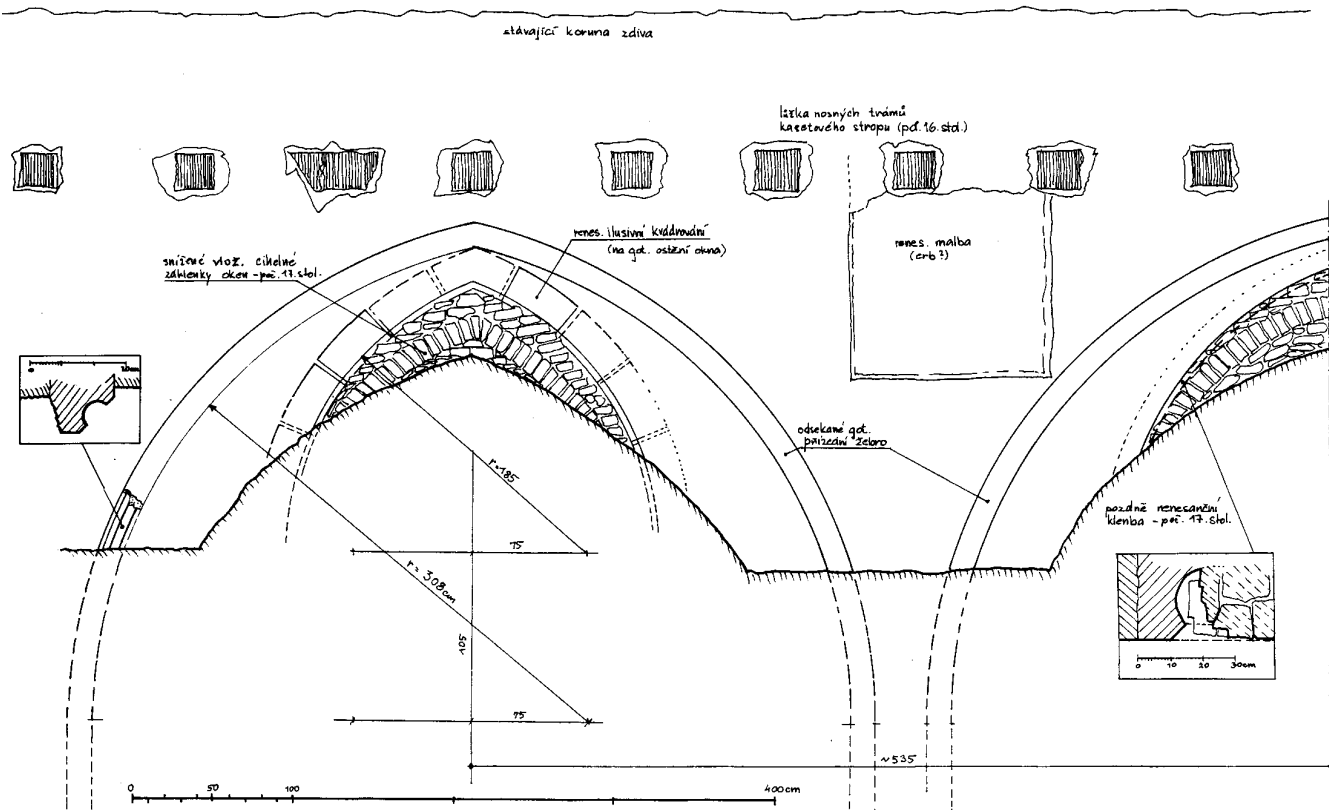

mi požáry. Opakované zprávy o zničení interiéru svědčí i o tom, že od husitské doby byl presbytář i střední loď bez kleneb.

Zřejmě nejstarší dochovanou pohusitskou úpravou je předsín, představená západnímu průčelí. Byla obdélná s kosými nárožními opěráky, sklenuta byla trojicí primitivních klínových žeber bez patek a svorníků, které těžce narušily starší vstupní portál, do nějž bylo později osazeno ostění menšího hrotitého portálu dnes opatřeného kvalitními barokními dveřmi. Z určité hrubosti tohoto zásahu lze usuzovat na vznik nejspíše někdy ve druhé polovině 15. století.

Díky změně funkce již nebyl obnovován celý konvent, zaniklo jeho severní a západní křídlo, snad i část jižního ramene. Na místě odstraněného severního ramene křížové chodby vznikla při fasádě s nově provedeným stupňovitým kamenným soklem předsín, kde se dochovalo torzo pozdně gotické ilusivní malby ostění portálu s fialou a znakem místního biskupství (stávající neogotické ostění je orientováno do kostela). Klenba předsíně s polychromovanými žebry nese svorník s kvadrilobem, v němž je znak Kostků z Postupic. Obdobný svorník zřejmě datuje úpravu přízemí původní věže, což současně signalizuje její značné narušení. Jižní stěna boční lodi východně od předsíně byla současně prolomena hrotitým oknem. Datace není zcela jasná, snad se k úpravám vztahují zprávy z roku 1513, zmiňující „kaply pod věží“.²¹⁾ Na tyto práce navázala zásadní úprava severní boční lodi, kde byla stržena (pokud se již dříve nezřítla) starší klenba s kružbovými konzolami a vznikla nová (viz např. kolčí štítek na jednom z rustikálních svorníků). Dataci napomáhá zejména již renesanční profilace současně zvýšených arkád do střední lodi. Ukončení v dané rovině dokládá, že bylo počítáno již tehdy s vložením boční zpěvácké tribuny. Sama tribuna je však až čistě renesanční, s hřebínkovými klenbami, pouze výběhy kleneb v podobě neobvyklých kamenných obrácených kuželů snad vznikly přitesáním starších klenebních výběhů. Zrušena byla tehdy severní gotická okna, která nahradily dvě etáže renesančních okulů. Tribuna si vy-

21) Státní okresní archiv (dále SOKA) Svitavy, Archiv města Litomyšle (dále AML) I.b, inv. č. 71, s. 285.

Obr. 15: Pohled na torzo dvojice klenebních trav při severovýchodním nároží střední lodi. Patrná gotická etapa, dále dvě renesanční fáze zastropení a manýristická úprava (klenba, snížení oken).

žádala i přímý vnější přístup, který byl umožněn severní předsíní, jež nahradila větší gotický portál. V přízemí je zde mezi starými opěrnými pilíři rozepjata cihelná klenba, jejíž hřebínky tvoří hvězdicový obrazec. V patře je z boku přístupná předsíň otevřená dvojicí arkád. Na vnějších fasádách i v otevřeném patře byla objevena původní povrchová úprava. K nárožnímu armování byla dotažena poměrně sytá okrová, jen hrubě utažená omítka, která s barvou kamene v podstatě splývala. Do ní pak byly velice zběžně a nepravidelně vyryty vodorovné pásy vzdálené od sebe asi 30 cm a svislé úsečky z nich vydělily kvádry. Tyto rysy pak byly ještě do vlhké omítky přetřeny úzkou štětkou namočenou ve vápně. Takto vytvořený, velice živý a expresivní povrch se značně blížil zejména v dálkových pohledech zdivu z pískovcových kvádrů. Dataci do 1. poloviny 16. století odpovídá zápis z roku 1525, kdy byla část odkazu užita „na tu sínci před kostelem“. ²²⁾ Není jasný vztah k nalezeným obdobným řešením u presbytáře (tam bez rysek), kde okrový nátěr pokrývá i kamenná ostění a opěráky, na nichž jsou bílými silnými linkami vyznačeny ilusivní kvádry. Zde je detailní řešení poněkud odlišné a nelze zcela vyloučit, že by se mohlo jednat o řešení již předhusitské.

S tím souvisí i sporná datace dalšího zajímavého pojednání fasád, zachyceného opět na ostěních oken presbytáře. Bílé oličené kamenné kvádry byly červenou linkou o síle 2-3 cm pravidelně šrafovány s tím, že bílé mezery měly tutéž šířku. Toto expresivní, pozdní gotice blízké řešení je stratigraficky mladší, než v předcházejícím odstavci uvedené ilusivní kvádrování závěru.

Patrně ve druhé třetině 16. století byla upravována již-

²²⁾ SOKA Svitavy, AML I. b, inv. č. 73, fol. 176 r.

ní loď. Osekána byla gotická žebra a klenba získala díky hřebínkům (viz podklenutí zpěvácké kruchty) renesanční charakter až na západní pole. Zde byla vložena na mohutných pasech renesanční cihelná klenba, která vydělila komoru, upravenou evidentně pro úschovu cenností (viz i vložená příčka s renesančním portálkem opatřeným původními železnými vraty s gotizujícím zámkem). Do západní fasády bylo tehdy do zazdívky gotického okna vloženo bohatě zdobené okénko, které je svým charakterem blízké domu U rytířů (čp. 110) na náměstí (vznikl po požáru v roce 1546). Tato úprava byla původcem mylné představy o symetrickém gotickém průčelí. Současně vznikla i nová zvonice, u které prameny naznačují vznik po požáru v roce 1546, kdy byl roku 1548 zakoupen i nový zvon od pražského zvonaře Tomáše Jaroše. ²³⁾ Tomuto velkému zvonu jako mnohde jinde nevyhovovala stará, snad poškozená věž, a proto byla nová nízká zvonice starší věži představena. Tato v prvé řadě utilitární akce ovlivnila statiku objektu. Gotická stavba velice důsledně dodržovala hranu únosného skalního terénu, renesanční zvonice se však dostala za terénní zlom, a od této doby lze sledovat ji vyvolávané statické poruchy. Zvonice měla jen přízemí a zvoncové patro s velkými, již půlkruhově sklenutými okny (viz obr. z roku 1641), která byla ze statických důvodů posléze zazděna. Rovněž prvotní povrch věže byl členěn ilusivním kvádrováním v celé ploše fasád. Stavba zvonice deformované kosým opěrným pilířem v severozápadním nároží původní věže narušila i západní předsíň, kde byl odbourán rohový opěrák. Nejpozději s její stavbou bylo do severního pole vloženo točité schodiště s tordovaným střed-

²³⁾ SOKA Svitavy, Kroniky, sign. KR 333, fol. 64r - 64v, AML I. b, inv. č. 78, fol. 52r.

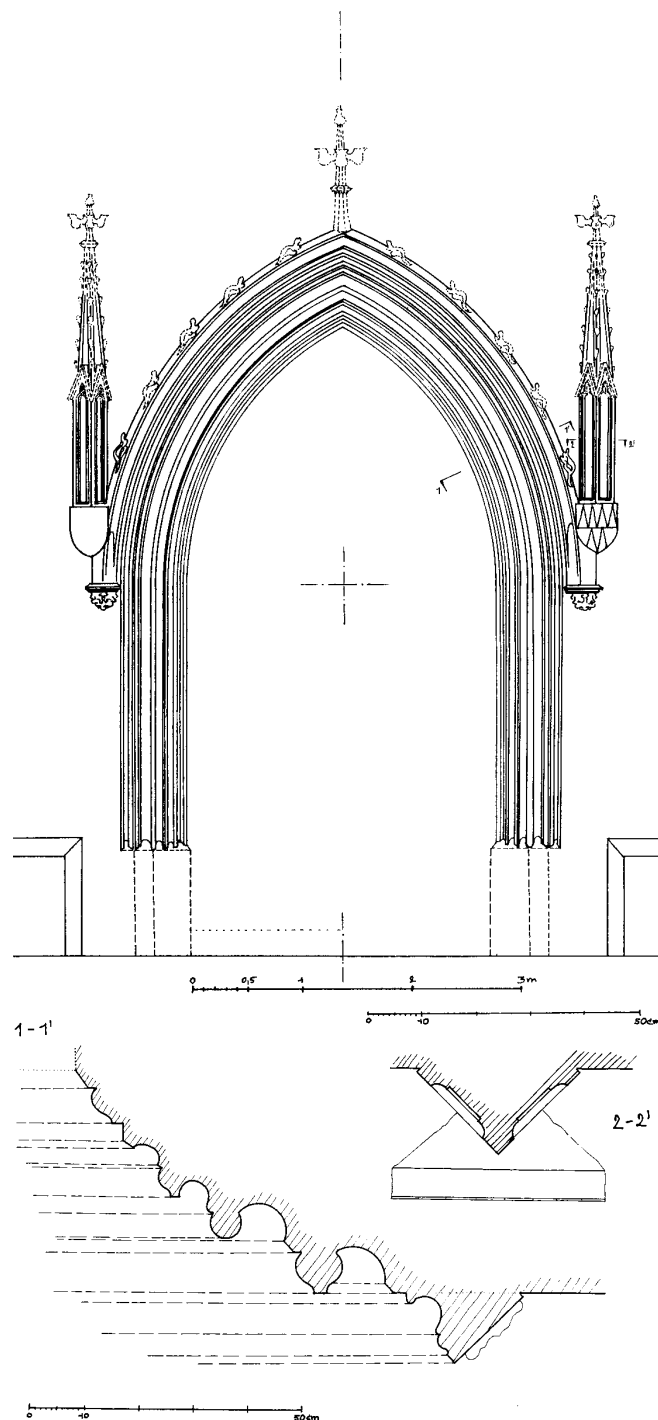
ním vřetenem. Schodiště mělo pokračovat výše než do úrovně kruchty, jak dokládají kamenné stupně, z nichž na posledním jsou dochovány zajímavé konstrukční rysy.

V hlavní lodi a presbytáři byl od 15. století rovný strop, jehož fáze lze pozorovat v krovu. Prvotně snad byl prostor do něj volně otevřen, posléze zde byl osazen trámový strop, který vzal za své při každém z četných požárů. Oheň v roce 1560 opět poničil sledovaný areál a četné prameny dokládají rozsáhlé obnovovací práce. Zajímavé jsou zprávy o opravě věže včetně nové helmice kryté plechem a opravě tamějších hodin. Nejvýraznějším počinem v interiéru bylo zřízení nového, zřejmě velice bohatě vypraveného „táflowaného stropu“.²⁴⁾ Hustě řazené otvory po nosných trámech jsou dodnes patrné v lodi i presbytáři. Narušily starší renesanční omítky s rozměrnými, bohužel dnes téměř nečitelnými nástěnnými malbami, jejichž stav je kritický. Na uvedený kasetový strop se vázala úprava stěn, kde okolo oken a v jejich špaletách zevně i v interiéru vznikly malované šedé pasparty, jež tahy ve vápně namočeným štětcem, přesně vedené rytou linkou, dělily na ilusivní pravidelné kvádry. Šedé bylo i kvádrování opěrných pilířů.

Zásadní proměnou prošel kostel po požáru v roce 1601. Tehdy ve městě vládla Maria Manrique de Lara, jako vdova po Vratislavovi z Pernštejna (†1582, slavnému rodu pánů z Pernštejna náležela Litomyšl již od roku 1567). F. Lašek ve své knize o Litomyšli z roku 1945 uvádí, že Manrique de Lara uzavřela „roku 1604 smlouvu se zednickými mistry Janem Flauniartem a Lazarem Agostinim, dále kameníkem Dominikem Drogatim, stavitelem Menšího města pražského Benešem Bossim, snad synem malostranského paumistra Jana G. Bossiho, a pražským malířem vnitřku kostela Danielem Ušákem, synem majitele domu v Široké ulici u P. Marie Sněžné“. Původ této pozoruhodné zprávy je nejasný, jména umělců mohou být i zkreslena.

Podstatné bylo zejména zaklenutí presbytáře i střední lodi novou valenou klenbou, o průřezu mezi klenbou hrobitou a parabolickou, členěnou trojbokými výsečemi. V presbytáři klenba vybíhá z konzol vycházejících z ionské hlavy (dřík mohl být i malovaný), v lodi opět z ionských masivních přízdních pilířů, které obtížně vyrovnávají vzájemné posunutí gotických arkád. Klenba byla mnohdy označena jako těžké narušení gotického interiéru. Průzkum však dokázal, že se zde naopak projevila snaha charakter prostoru obnovit. V presbytáři na výsece navazující patrně pouze malované žebrování důsledně dodržuje parlérovský síťový obrazec. Průběh ilusivních žebor dodnes mj. fixuje trojice emblémů obsahujících znaky Pernštejnů a rodu de Lara, ve středu pak kompletní jezuitský emblém. V lodi byla vazba na středověk volnější, v rámci ilusivních žebor zde byly uplatněny i kruhové terče. Vzhledem ke klenbě situované níže než klenba gotická byly sníženy záklenky oken, zjednodušeno jejich ostění a do nových otvorů osazeny nové kružby. V presbytáři byly ze statických důvodů provedeny mezi opěrnými pilíři nejspíše již tehdy segmentové rozpěrné klenby, z nichž se do dnešní doby dochovala pouze východní, proti ostatním osazená poněkud výše.

Modernizován byl tehdy hlavní nástup do kostela, kde starší předsíň obdržela novou fasádu obohacenou zejména

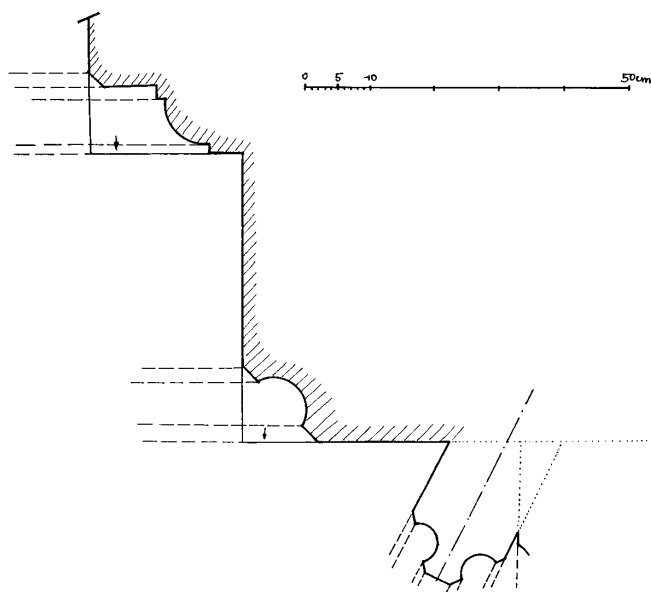

Obr. 16: Západní vstupní portál. Nárys s částečnou rekonstrukcí (mimo symetrické prvky je tečkována), detail profilace ostění a nasazení fiály se znakem olomouckého biskupství.

na známým manýristickým portálem. Portál ze stejné dílny, opatřený ojediněle dochovanými původními dveřmi, nahradil středověký vstup od jihu do presbytáře. Při tehdejší opravě fasád byla zopakována starší barevnost, kde byly na světlé stěně sytější šedou barvou dělenou bílou linkou opět naznačeny ilusivní kvádry, zvýrazňující opěrné pilíře i okenní špalety.

Prameny hovoří o této přestavbě pouze zpětně. V Jelínkově „Historii“ se mimo jiné uvádí, že „zvonice, na jejíž věži hodiny byly, více stavěna nebyla a ze zvonoviny rozlitéch na ní dvou zvonů jeden zvon ulit, na zvonici, která pozů-

24) SOKA Svitavy, AML I. b, inv. č. 82, fol. 3r, 1r-22v. O táflowaném stropu se zmiňuje Březinova kronika ze 40. let 17. stol. (SOKA Svitavy, Pozůstalost F. Jelínka, inv. č. 12, s. 120).

Obr. 17: Detail profilace goticko - renesanční arkády, pohled z krucht v severní boční lodi.

stala, dán, k němu potom od města obce ještě zvon jeden přidán...“; což dle našeho soudu dokládá rezignaci na obnovu gotické věže a ponechání renesanční představené zvonice. Další úpravy se týkaly nové sanktusové vížky a krovu (1606), úpravy západní předsíně, přestavby exteriéru kaple sv. Josefa v roce 1605, kdy vzniklo stávající lesenové rámování (a ze kdy patrně pochází i uvedené zasvěcení). Zpráva o stržení klenutí nad kůrem kostela sv. Kříže v roce 1604 je nejasná, protože klenba zde neexistovala minimálně od husitských válek. Vybaven byl nově i interiér kostela. Zmínujeme lavice (1606) a zejména hlavní oltář „až ku klenutí vysoký, řezbami okrášlený, na němž obraz blahoslavené Panny Marie dán a některé více oltáře menší vystavěny byly...“.²⁵⁾

Stejný pramen uvádí, že „...podobně také dům děkan-ský, kaple sv. Markéty a škola k vystavění přišly“. Jsou to první zřejmé doklady o přestavbě východního křídla bývalého konventu, kde současný stav nedovoluje přesněji datovat starší pohusitské fáze. Snad pouze silné, do organismu dodatečně vložené zdi lodě kaple sv. Markéty mohou být starší. Do počátku 17. století lze naopak datovat stávající arkádovou chodbu na místě části východního ramene ambitu, která je pozdně barokní zdi probošství neorganicky přetrnuta. Do této etapy mohou náležet i části sklepů, z nichž vstupní ještě reaguje na gotické dimenze křídla. Dvojice valených kleneb může náležet uváděné stavbě školy.

Zajímavou epizodu tvoří místní působení barokního historika Tomáše Pešiny z Čechorodu, litomyšlského děkana v letech 1657 až 1665, který dal opravit roku 1660 kapli sv. Markéty, kde pak děle visel jeho „vladycký znak“. V kostele dal roku 1661 od chrudimského řezbáře Kristiána zhotovit velkou skupinu Kalvárie, osazenou na trámu vítězného oblouku, což opět připomíná vztah ke středověku.²⁶⁾ Kostel byl dále upravován za děkana Jedličky (1679 až 1707), kdy bylo zbořeno kvůli zvětšení kaple sv. Bar-

bory východní travě zpěvácké tribuny v severní lodi, zvětšeno zde okno a pod podlahou současně zřízena krypta přístupná ze severní předsíně (1680). Kostel byl pobit šindelem a vydlážděn kamennými deskami. Děkan Jedlička odkázal peníze ještě na nové „frontispicium kostela“, vy-zvaný trautmannsdorffský architekt F. M. Kaňka však odpověděl, že „když by mělo jít o nádhernou (splendidus) stavbu, přišlo by to na 4 000 zlatých...“, takže z vybudování zřejmě celého nového průčelí sešlo.²⁷⁾ Kostel byl současně dále „vylepšován“ a vybavován oltáři. Vyvrcholením bylo zřízení nového hlavního oltáře roku 1767 losovickým mramorářem Martinem Hennefoglem s obrazem I. Raaba.²⁸⁾

Tomu však předcházela velká stavební akce, když roku 1756, již za nové vrchnosti - Valdštejnů, nastoupil děkan Vojtěch Tichý. Kronikář Vašíček, narozený roku 1758, píše, že mimo opravy kostela „...byla brzy na jaře roku 1757 ne-foremná a prostá, kdysi na troskách augustiniánského kláštera zbudovaná a již zřícením hrozící budova děkanství spolu se školní budovou, která stála hned pod starým děkanstvím jakoby s ním spojená, a zabírala místo, kde je nyní nejjižnější část děkanství zbořena (dodáváme, že tedy evidentně nad dvojicí doposud existujících valeně sklenutých sklepů), a na témže místě byly ještě téhož roku položeny základy k novému děkanství“.²⁹⁾ Zasláné plány vytvořené dle děkana bez jeho vědomí Janem Jiřím Bébou, „aby se (Béba) více zasloužil v očích nejjasnější vrchnosti“, však konsistoř odsoudila v roce 1759 jako příliš nákladné.³⁰⁾ V tomtéž roce byl proto vypracován nový plán „chlumeckým (!) stavitelem panem Františkem Khernerem“,³¹⁾ který ale dle I. Kořána minimálně od počátku 40. let 18. století do své smrti v roce 1786 žil v Hradci Králové.³²⁾ Z detailů fasád realizované budovy, majících množství podobných prvků jako četné litomyšlské domy však plyne, že ji minimálně prováděl místní již zmíněný J. J. Béba. Stavba má navíc stále velice výstavnou dispozici, zejména s pozoruhodným, spíše zámeckým schodištěm, které navázalo na starší situaci (viz vstup do sklepů). Rovněž v přízemí klenby naznačují, že bylo částečně reagováno na starší zdivo. V přízemí byly v hlavním traktu kuchyně a jídelna, v bočním křídle (i v patře) pokoje kaplanů. V patře byly v západním traktu pokoje probošta, sál a hostinské prostory. Výstavnost odpovídala nutnosti ubytování většího počtu kněží při tehdejších četných navštěvovaných poutích o svátcích Povýšení sv. Kříže, Božího Těla a sv. Anny. Dodnes se zejména v patře dochovaly četné stavební detaily, zejména obložení dveřních nik s kvalitními dveřmi, původním kováním a zámky. Od prvotního náročné záměru se tedy stavba patrně příliš neodchýlila, což dokládá i Jelínek, uvádějící výslovně J. Běbu, a to při zápisu o dokončení v roce 1763. Nová škola pak byla postavena samostatně „při městské zdi“.³³⁾

27) SOKA Svitavy, Kroniky, sign. KR 490, s. 19, 55.

28) Tamtéž s. 67.

29) SOKA Svitavy, Pozůstalost F. Jelínka, inv. č. 13, s. 285-286.

30) SÚA, Archiv pražského arcibiskupství (dále APA) I., kart. 1366, sign. A 10/3, fol. 108v-109r. Státní oblastní archiv (dále SOBA) Zámorsk, Velkostatek (dále Vs) Litomyšl, kart. 740.

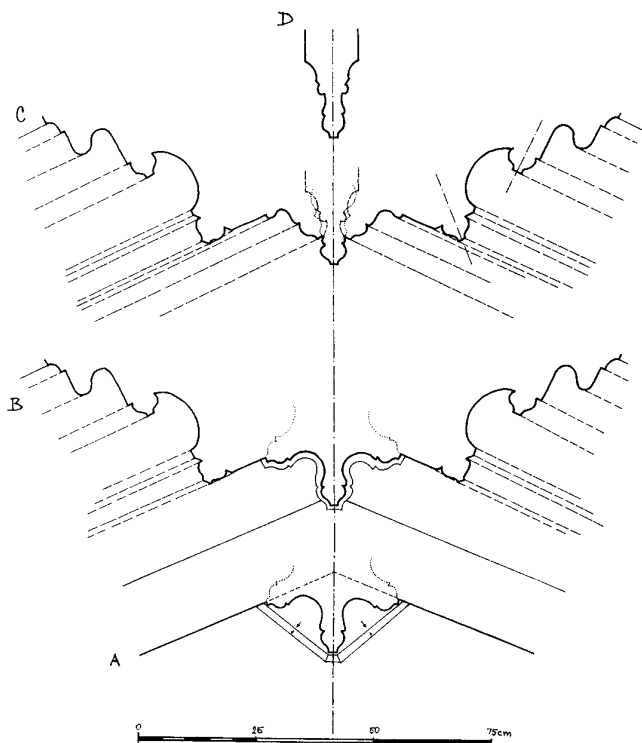
31) SÚA, APA I., kart. 1366.

32) Kořán, I.: Umění a umělci baroka v Hradci Králové, Umění, 19, 1971, s. 137, 174. Fr. Kerner (Kermer) ovšem zřejmě v Chlumci nad Cidlinou stavěl, neboť víme, že roku 1762 jezdil do sedleckého kláštera, kde tehdy pracoval, právě z Chlumce (SOBA Třeboň, Vs Sedlec, spis sign. XLIV/1-2).

33) Jelínek, F.: Historie města Litomyšle 3, Litomyšl 1845, s. 44-45.

25) Jelínek, F.: Historie města Litomyšle 3, Litomyšl 1845, s. 27-28. O tom, že „strhlo se klenutí nad kůrem“, se zpětně zmiňuje Příkryvačova kronika z 18. stol. (SOKA Svitavy, Kroniky, sign. KR 333, fol. 97r).

26) Jelínek, F.: Historie města Litomyšle 3, Litomyšl 1845, s. 108-109.

Obr. 18: Kaple sv. Josefa. Profilace přípor závěru ve třech úrovních. A - profilace nad patkou, B - profilace nad parapetní římsou s navazujícím ostěním oken, C - profilace nad hlavicemi (obrácená orientace přizvedního polo-
vičního hruškovce), D - profilace žebra klenby vyrůstajícího ze svazku prů-
nikem.

V následujících letech docházelo k dalším zásahům, zejména po požáru v roce 1775. Roku 1777 byla zřízena i nová střecha kostela se sanktuskou, tentýž rok místní stavitel Josef Mára vyzdvihl dle projektu architekta knížete Lichtenštejna Jana Kryštofa Fabicha pozdně barokní štít na západním průčelí a zvonice byla současně o patro zvýšena a opatřena „cibulí“. ³⁴⁾ Vybavování kostela pokračovalo ještě dlouho, kazatelna byla například osazena až r. 1790. ³⁵⁾

Požár v roce 1814 opět postihl sledovaný areál. Postupně byly zbudovány stávající krovy a střechy pokryty prejzy. ³⁶⁾ Až roku 1829 byla obnovena kaple sv. Markéty sloužící od roku 1814 jako skladiště. ³⁷⁾ Někdy tehdy byl klasicistně přestavěn i hlavní sál proboštství.

Komisi roku 1855 pak byla zahájena období dalších oprav areálu, vrcholících v poslední čtvrtině století. Jednalo se o regotizaci kostela, která pokračovala v rovině projektů kupodivu až do 40. let našeho století. ³⁸⁾ Zde jenom uvádíme hlavní stavební akce, které dotvořily stávající podobu objektu. V roce 1860 vzniklo před kostelem stávající schodiště, ³⁹⁾ v devadesátých letech pak byla opravena narušená zvonice, která byla opět zvýšena o patro, a tak se objekt paradoxně alespoň v základním obrysu přiblížil původní středověké hmotové skladbě. Stavbu navrhl thurntaxický stavitel Otto Maletz a roku 1891 provedl místní

34) SOKA Svitavy, Kroniky, sign. KR 490, s. 70. Dále sign. KR 333, fol. 105r, 107v. Zprávy o Fabichovi nacházíme v korespondenci děkana Tichého (SOBA Zámorsk, Vs Litomyšl, kart. 740. Tamtéž kart. 171).

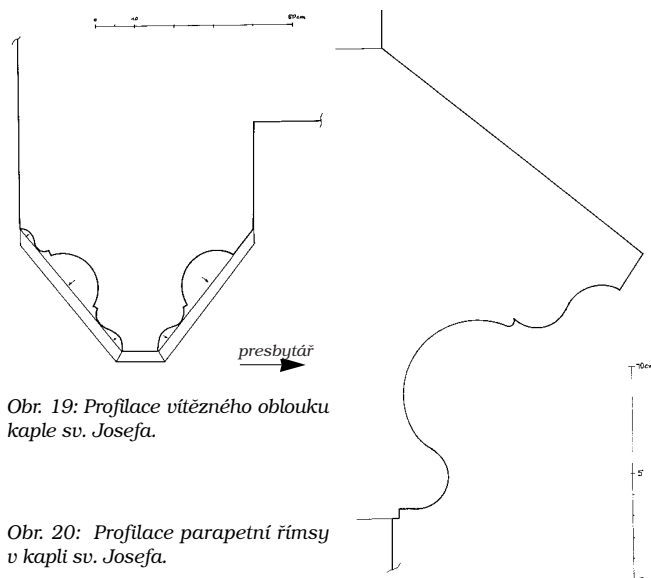
35) SOKA Svitavy, Kroniky, sign. KR 490, s. 87.

36) Tamtéž, s. 120-121, 126-127. SOBA Zámorsk, Vs Litomyšl, kart. 171, inv. č. 2526.

37) SOKA Svitavy, Kroniky, sign. KR 490, s. 142-143.

38) Neogotické etapě bude věnována samostatná studie.

39) SOKA Svitavy, Kroniky, sign. KR 33, fol. 73v. SOBA Zámorsk, Vs Litomyšl, inv. č. 13 996.

Obr. 19: Profilace vítězného oblouku kaple sv. Josefa.

Obr. 20: Profilace parapetní římsy v kapli sv. Josefa.

Antonín Běba. Neogotické průčelí však již navrhli po předchozím konzultování J. Mockera architekti František a Jan Schmoranzové, provádějícím stavitelem pak byl Josef Drahoš (1898-99). ⁴⁰⁾ V letech 1939 až 44 pak proběhla památková obnova areálu za dohledu Státního památkového úřadu. Tehdy byly objeveny a částečně restaurovány některé středověké a zejména renesanční interiérové malby, analyticky byl přiznán otisk severního ramene ambitu. ⁴¹⁾ Představa neoslohové přestavby však přetrvávala, studie na zcela zásadní novogotickou přestavbu arch. Engela pocházela dokonce z roku 1946. ⁴²⁾

Po drobných zásazích v padesátých letech pak byla v roce 1993 zahájena celková obnova areálu, která vyvolala nutnost zpracování stavebně historického průzkumu.

Pokud bychom se pokusili zhodnotit význam areálu, prvořadou etapou je pochopitelně období vzniku kláštera. Níže uvedené je nutno brát jako základní shrnutí dosud známých poznatků, doplněných o určité nové náměty. Další fáze musí obsahovat podrobné rozsáhlejší srovnávací studium.

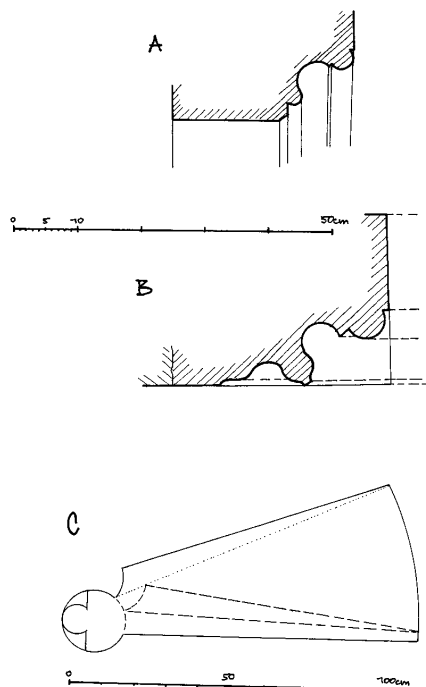
Oproti starším pracím bylo zjištěno, že výstavba zahájena patrně hned kolem roku 1356 (tedy současně s počátkem pražské činnosti Petra Parléře), pokračovala velice rychle, což plně odpovídalo zájmu stavebníka - Jana ze Středy, jenž měl ke stavbě velice silný vztah, jehož citové zabarvení lze ostatně vysledovat v zachovaných listinách. Stavba byla v zásadě (možná i urychleně) ukončena kolem roku 1380, kdy byl v presbytáři pohřben zakladatel Jan ze Středy. Známe je již děle i jméno stavitele Jakuba, je muž byl připsán augustiniánský klášter i kaple na hradě v moravském Šternberku, stavěné dalším litomyšlským biskupem Albertem II. ze Šternberka. ⁴³⁾ Tamější značka interpretovaná jako mistrovská byla později spojena s ob-

40) SOBA Zámorsk, Vs Litomyšl, kart. 1164. SOKA Svitavy, Kroniky, sign. KR 33, fol. 193r.

41) SÚA, Státní památková správa (dále SPS), kart. 315. SOKA Svitavy, AML III., kart. 356, inv. č. 3009.

42) SÚA, SPS, kart. 315. Engela studie uchovávaná v Litomyšli, v budově proboštství.

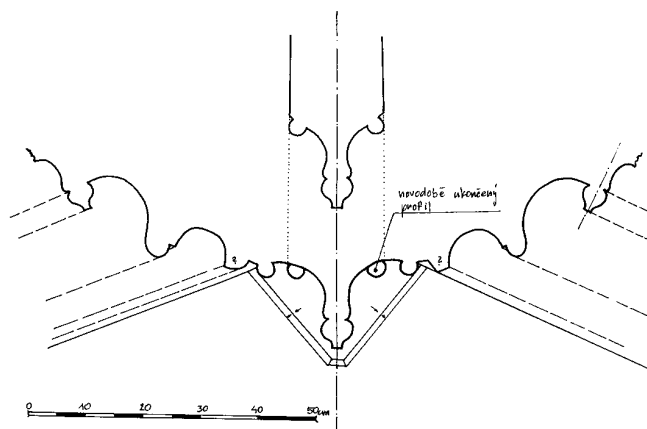
43) Josefík, J.-Sysel, F.-Togner, M.: Hradní kaple na moravském Šternberku. Umění, 34, 3, 1976, s. 243-273. Zde uváděnou podobnost hradní kaple s kaplí sv. Josefa v Litomyšli bude nutno dále podrobně sledovat.

Obr. 21: A - profilace sedlového portálku schodiště při sakristii ze 2. pol. 14. stol., B - profilace sedlového pozdně gotického portálu sakristie, C - stupeň schodiště v západní předsíni kostela, počátek 16. stol. (čárkované vyznačeny dochované konstrukční rysky naznačující osazení a vazbu na další stupeň.

dobnou v arrasovské části svatovítské katedrály.⁴⁴⁾ Pokud se tato možnost potvrdí, lze sledovat cestu jednoho mistra v poměrně dlouhém časovém období, což je ve 14. století možné jen zcela ojediněle. Poklasické a arrasovské motivy bude nutno v litomyšlském areálu rozšířit z kaple sv. Josefa⁴⁵⁾ i na kapli sv. Markéty, dále na západní portál kostela a minimálně na jeho presbytář,⁴⁶⁾ z čehož vyplývá, že takto orientovaný stavitel se podílel i na celkové výstavbě. Tomu by ostatně neodporovalo ani zařazení hmotové sestavy kostela ještě k typům z první poloviny 14. století. Četné arrasovské analogie nabízí pochopitelně katedrála sv. Víta, kde však s ohledem na rozdílný charakter obou sakrálních objektů musí být komparace velice podrobná a zdrženlivá.

Z daného okruhu se však určitým způsobem vymyká nejstarší úsek konventu, dnes reprezentovaný sakristií a lodí kaple sv. Josefa. Charakter je odlišný, plastické prvky hmotnější. Je zajímavé, že již zde existují parlérovské rotující motivy, které by pak mohly být velice rané. K Menclem zdůrazněné vazbě pilíře sakristie na její klenbu lze nalézt určitou analogii až v Malopolsku. Známy je kostel ve Wislici (po 1350), či jednopodporová komnata na krakovském Wawelu. K tomu lze ještě doplnit celkové schema kláštera augustiniánů-poustevníků v Krakově - Kaziměři (1343-1426), osazeného ostatně z Čech, jehož podobnost s naší stavbou je rozhodně zajímavá.⁴⁷⁾ Tyto vlivy lze spojovat rovněž s ne-

Obr. 22: Kaple sv. Markéty. Profilace přípory v polygonálním závěru s navazujícím okenním ostěním a profil klenbovního žebra.

uzavřenou otázkou rodiště Jana ze Středy, za něž je pokládáno buď nedaleké Vysoké Mýto, nebo slezská Středa, ležící západně od Vratislavi.⁴⁸⁾

Zvážit bude nutno proto i další možné vazby, v první řadě k presbytáři augustiniánského kostela v Brně, jehož expresivní pojetí není litomyšlské stavbě natolik vzdálené, vzájemné vazby však budou přes pramenně doložené vztahy zřejmě slabší, než se dosud předpokládalo.⁴⁹⁾ Naopak mimo určitou základní typologii nebyly nalezeny tradované zásadnější podobnosti s klášteřem augustiniánů kanovníků v Roudnici nad Labem.

Snad by bylo možno uvažovat i o tom, že první etapa (vých. rameno konventu) byla více spojena s výchozími vlivy danými vazbami, ambicemi a možnostmi stavebníka, brzy se však arrasovský proud zprostředkovaný mistrem Jakubem stal zcela rozhodujícím. Mohlo jít ale také o záměrné zdůraznění některých částí, kdy vstupní průčelí, dramaticky situované vůči městu, svědčilo honosným portálem o svém stavebníkovi a řešení presbytáře pak vycházelo ze záměru jej zvýraznit.⁵⁰⁾ Dodatečně, stále však v průběhu výstavby kláštera připojený závěr kaple sv. Josefa (prvotní zasvěcení neznáme) sloužil dle všeho jako soukromé oratorium biskupa. Domníváme se, že spíše ještě Jana než Alberta, který svoji pozornost věnoval prvořadě moravskému Šternberku. V kontradikci se svým záměrně strohým zevnějškem vytváří skvělý komorní prostor, vydělující se z areálu snahou o maximální koncentraci různorodých zdobných motivů i kvalitou provedení, či užitím materiálu (kamenného obkladu). Rotující vegetabilní dekor dvojice kruhových svorníků i zde poukazuje na možné ovlivnění parlérovským uměním.⁵¹⁾ Stávající kaple sv. Mar-

44) Vítovský, J.: Kamenické značky a problematika jejich výzkumu. In: Kamenické a domovní značky (merky). Sborník příspěvků, Ostrava 1991. S. 19, pozn. 11. Zde však musíme dodat, že uvedená značka nezobrazuje majuskulní I, ale jedná se o obecnou heraldickou figuru - oškrt. Bude tedy nutno zkoumat vztah oškrtu k mistru Jakubovi.

45) U vítězného oblouku uvedl arrasovskou profilaci poprvé Líbal, D.: Gotická architektura..., Praha 1948, s. 131.

46) Viz ostění oken závěru, profilace portálu i patky přípor v presbytáři, jejichž torza jsou blízká patkám v obou kaplích konventu.

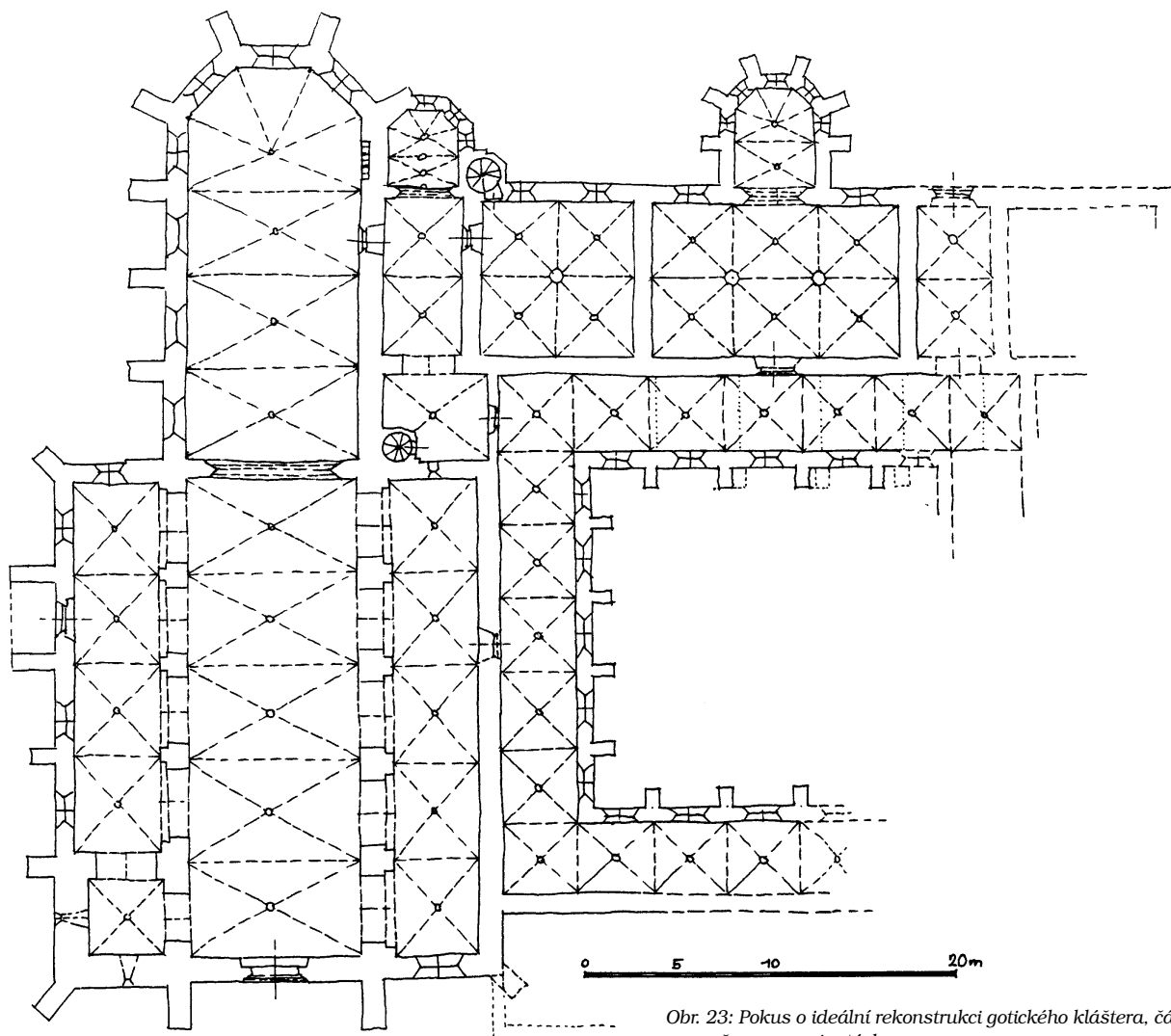
47) Půdorys viz Milobedzki, A.: Zarys dziejów architektury w Polsce, Warszawa 1989, s. 77, obr. 34.

48) Spor o rodiště Jana ze Středy, který zahájil J. Klapper (Klapper, J.: Zur Lebensgeschichte des Humanisten Johann von Neumarkt, Kanzlers Karl IV., Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde 28, 1927, s. 148-164.), trvá již tři čtvrtě století. Podrobně o něm informuje M. Bláhová ve studii cit. v pozn. 1. O slezských vlivech a slezských plánech Karla IV. při zakládání litomyšlského biskupství a kapituly píše zajímavě Hledíková, Z.: Litomyšlské biskupství. In: Litomyšl. Duchovní tvář českého města, Litomyšl 1994, s. 29-51.

49) Viz pozn. č. 10. Určité volnější dispoziční paralely lze snad nalézt i u konventu mladší stavby augustiniánů kanovníků v Prostějově (1391). Půdorys viz Mathon, J.: Prostějov, Prostějov 1924, s. 22.

50) Nelze ale vyloučit, že i trojlodí bylo typově s presbytářem shodné, jak mnohé detaily naznačují. Pak by se odlišovala pouze později dokončená severní boční loď.

51) Viz Josefík - Sysel - Togner, 1976. „Je to doba, jeho (arrasovského poklasického slohu) pozvolného vyznívání, kdy zároveň dochází i k jeho

Obr. 23: Pokus o ideální rekonstrukci gotického kláštera, část konventu naznačena ve variantách.

kéty, dle našeho soudu vysazený presbytář kapitulní síně, pak odpovídala svým charakterem nejvýznamnějšímu prostoru konventu a rovněž náležela do uvedené skupiny s arrasovskými (francouzskými) prvky.⁵²⁾

Samostatnou pozornost si v Litomyšli zaslouží sochařský detail, který by mohl zejména při podrobném studiu souboru hlavic přinést mnohé, pro vývoj a slohovou orientaci stavby cenné poznatky.

Z dalších stavebních etap není na tomto místě potřeba podrobněji rozebírat zásahy 15. a 16. století, které dosahovaly běžné dobové úrovně. Až manýristická přestavba kostela vnesla do objektu nový historizující aspekt. Dle našeho mínění zejména klenba v presbytáři záměrně reaguje na klenby parlérovské (konkrétně zaklenutí katedrály sv. Víta), i když si plně uvědomujeme obecný sklon ke gotickému projevu u sakrálních staveb z přelomu 16. a 17. století.⁵³⁾ Určité historizující prvky se zřejmě objevily i po polovině 17. století, v době místního působení Tomáše Pe-

obohacování novými impulsy parlérovského umění." (s. 244).

52) Pozoruhodně blízké prvky, zejména v profilaci vstupního portálu, lze nalézt u domu na Starém Městě pražském. Viz Sommer, J.: Gotické průčelí domu čp. 634/I v Praze. Průzkumy památek, 2, 1994, s. 102 až 106.

53) Zmínit je nutno i oba pozoruhodné manýristické portály, které však mimo hroty tvar ostění vstupu v presbytáři vyhraněnější historizující motivy postrádají.

šiny z Čechorodu. Osmnácté století pak nově vybavilo interiér kostela a na místě jihovýchodního koutu bývalého konventu vznikla dispozičně poměrně náročně pojatá novostavba děkanství (posléze proboštství), jehož výraz již zcela splýnul s místní pozdně barokní tvorbou. Neoslohové zásahy sledovanou stavbu zasáhly jen ojediněle a jejich podíl není na rozdíl od mnohých předních středověkých památek tak zásadní.

Jak již bylo konstatováno, uvedené poznatky i náměty stojí teprve na počátku cesty za hlubším poznáním naší lucemburské architektury, ve které lze dobře sledovat výraznou arrasovskou, přesněji řečeno poarrasovskou linii. Odlišně založená tvorba Petra Parlěře, směřující již k závěrečným stupňům gotického umění, odsunula tuto do detailu promyšlenou a formálně vytríbenou tvorbu poněkud z centra pozornosti. Současným úkolem proto bude uvedenou skupinu staveb podrobně zmapovat. Jen řada monograficky pojatých materiálových studií věnovaných významným stavebníkům,⁵⁴⁾ či podrobně sledujících jednotlivé stavební počiny může směřovat k závěrečné syntéze.

54) Komplexní sledování předních osobností dané doby se zaměřením na jejich kulturní aktivity by mohlo přinést velice cenná zjištění, která by byla nepochybně zajímavá i z hlediska hlubšího pochopení jejich jednotlivých stavebních podniků.

EHEMALIGES AUGUSTINERKLOSTER IN LITOMÝŠL UND SEINE BAUVERWANDLUNGEN

Das Kloster der Augustinereinsiedler wurde vom zweiten Bischof von Litomyšl Jan ze Středy (Johann von Neumarkt) im Jahre 1356 gegründet. Der Bau setzte schnell fort und bis zum Jahre 1380 war das Areal im wesentlichen beendet. Baumeister war Meister Jakob, der später für den folgenden Bischof Albert von Sternberk Bauaktionen im Mährischen Sternberk durchführte. Dieser Baumeister stammt offensichtlich aus der Arrashütte, welche nach Ankuft von Peter Parler abgeschafft wurde. Das Arrasdetail ist für mehrere Bauteile des Klosters bestimmend. Der Bau begann mit dem Presbyterium und mit dem anliegenden Konventflügel. Es folgte die Westfassade der drei Schiffe mit einem bemerkenswerten Eintrittsportal mit dem Zeichen des Olmützer Bistums, (welches es in die Zeit 1364 bis 1380 datierte). Das Presbyterium wurde mit einem Rippengewölbe mit Hilfe der Stützglieder bis zum Boden verlaufend gewölbt. Es wurden Überreste von einer anspruchsvoll ausgestatteten Sitznische und eines Sanktuariums in Turmform gefunden. Das Mittelschiff der drei Schiffe hatte wahrscheinlich ein Gewölbe analogisch dem Presbyterium, das nördliche Seitenschiff bezeugt die Änderung der Chorbänke. Erhalten ist hier ein Kragstein des Masswerkes, bekannt aus den Abschlussetappen des Konventaufbaues. Der Ostteil des Konvents hatte bei der Kirche einen länglichen Raum, erst nachträglich erweitert um den Abschluss der Kapelle des hl. Joseph (neue Einweihung aus dem Beginn des 17. Jahrhunderts). Es handelt sich um den ausdrucksvollsten Klosterraum, der offensichtlich eine persönliche Kapelle des Begründers war, wofür eine anspruchsvolle Ausschmückung mit einem ikonographischen Untertext zeugt. Es ist hier wieder ein Arrasdetail. Dem älteren Schiff entspricht die anliegende Sakristei gewölbt auf einem mittleren Polygonalpeiler. Die Fenster masswerke tragen Parler motive. Die bestehende Kapelle der hl. Katharina wurde neu interpretiert als Abschluss eines grossen Domsaales gewölbt auf zwei Stützen. Sein Ursprung ist nicht zu sehr entfernt von dem westlichen Kirchenportal. Des Stock des Ostflügels enthielt offensichtlich ein in den Dachstuhl geöffnetes gemeinsames Schlafzimmer und ein bei der Kirche erhaltenes gewölbt es Depositorium (Bibliothek ?). Neben ihm war eine Wendeltreppe, den Abstieg in das Vorzimmer vor der Kapelle des hl. Joseph ermöglichend. Die zweite erhaltene Wendeltreppe ist die letzte festgestellte vorhussitische Phase.

Nach der Vernichtung des Klosters von den Hussiten im Jahre 1421 wurde die Kirche zu einer Pfarrkirche, das Kloster wurde bis auf den Ostflügel abgebrochen. Damals entstand das westliche Vorzimmer, schliesslich vielleicht etwa am Anfang des 16. Jahrhunderts das südliche Vorzimmer. Gleichzeitig wurde das nördliche Seitenschiff neu gewölbt, wohin die schon im Renaissancegeist beendete Sängertribüne eingefügt wurde. Die Rippen des einzigen erhaltenen vorhussitischen Gewölbes in dem Südschiffe wurden damals abgehauen mit Ausnahme des westlichen Feldes, wo das Depositorium entstand. In der Hälfte des Jahrhunderts wurde auch ein neuer Glockenturm erbaut, der im Zeitverlauf den beschädigten ursprünglichen Glockenturm einbezogen in das Westfeld des nördlichen Seitenschiffes ersetzte.

Aus weiteren Bautappen ist die grundsätzliche gekünstelte Zurichtung mit der gezielten gotizierenden Einwölbung ausgehend aus dem Parlergewölbe bei St. Veit in Prag verbunden. Interessante historische Merkwürdigkeiten erschienen hier auch in der Mitte des Jahrhunderts. In der Mitte des 18. Jahrhunderts wurde die Dechantie erbaut und fortschreitend wurde die Kirche neu ausgestattet. Neugotische Zurichtungen berührten die Kirche nur in der westlichen Fassade und teilweise im Mobiliar, wodurch die Bauentwicklung im wesentlichen beendet war.

Die Bedeutung der Kirche beruht entscheidend in der vorhussitischen Phase, wo hier ein aufmerksamkeitstüchtiges Ganzes entstand, verbunden mit vielen Arrasdetails mässig bereichert mit dem progressiven Parlerstil. Die Klosterdisposition entspricht bei der Kirche noch der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts, die Abschlusssituation und namentlich des Ostflügels des Konvents trägt interessante Elemente bekannt aus Mähren und sogar auch von Klempen (?). Die bedeutendste Komponente ist aber die erwähnte Nacharraslinie existierend gleichlaufend mit dem Schaffen von Peter Parler, welche sie aber mit ihrem progressivem einigermaßen beschattet. Von Arras beeinflusste Schaffung eher den Abschluss einer gewissen Stillinie bilden hat ohne Bestreitung eine Qualität gegeben durch die Formreinheit und detailliertes Durchdenken jeder Form. Diese Studie sollte behilflich sein die Nacharrasbaugruppe monographisch zusammenzustellen, deren synthetische Bearbeitung sehr erforderlich für die Gesamterkenntnis der luxemburgischen Kunst ist.

ABBILDUNGEN

- 1: Älteste realistische Abbildung des Areals. Wirtschafts- und Bureaukalender von Meister Damián Pajekčák für das Jahr 1642, Litomyšl 1641. Übernommen aus dem Buch von K. Reichertová: Litomyšl, Prag 1977, S. 36.
- 2: Gesamtsituation ersichtlich auf dem Stadtplan aus dem Jahre 1800. (Lichtbild Stenc.)
- 3: Orientierungsschema des Areals. 1 - Kirche des hl. Kreuzes, 2 - ursprünglicher Turm, 3 - spätgotischer Chor in dem nördlichen Seitenschiff, 4 - Renaissanceglockenturm, 5 - westliches Vorzimmer mit der Wendeltreppe, 6 - südliches Vorzimmer, 7 - nördliches Renaissancevorzimmer an der Stelle des got. Portals, 8 - Kapelle des hl. Joseph, 9 - westliches Vorzimmer des Kapelle des hl. Joseph, 10 - Wendeltreppe, 11 - Sakristei, 12 - öffentlicher Durchgang, 13 - Kapelle der hl. Margarete, 14 - Spätbarockdechantie (Probstei), 15 - Spätbarockrisalit mit soz. Einrichtung.
- 4: Analytischer Grundriss des Erdgeschosses. Legende: schwarz vorhussitische Phase, dicht schrägekreuz nachhussitische gotische Etappe, schrägekreuz Gotisch-renaissanceetappe, senkrecht gekreuzt Renaissanceetappe und der manieristische Umbau, schraffiert Barockeingriffe, vereinigte Schraffierung klassizistische Periode, punktiert Nichtstilzurichtungen, ohne Bezeichnung neuzeitliche Eingriffe.
- 5: Analytischer Grundriss im Niveau des Seitenschiffes und des Stockes der Probstei. Legende siehe Erdgeschossgrundriss.
- 6: Analytischer Kirchengrundriss im Niveau der Gewölbe des mittleren Schiffes und des Presbyteriums. Legende siehe Erdgeschossgrundriss.
- 7: Analytischer Grundriss der Keller der Probstei mit Bindung an mittelalterliche Disposition. Legende siehe Erdgeschossgrundriss.
- 8: Hauptfassade der Kirche, Arch. Chalupnickovi, 1946. Ergänzt Fenster des Renaissanceglockenturmes und das got. Fenster des südlichen Seitenschiffes mit anschliessendem abgehauenen Brüstungsgesims.
- 9: Längsschnitt der Kirche nach Abmessung der Arch. Chalupnickovi aus dem Jahre 1946.
- 10: Schnitt des Schiffes mit Blick auf die im Spätbarock zugerichtete Westfassade der Kirche mit Giebeln und Turmhelm. Plan von J. Theurer aus dem Jahre 1878 zur Regotisierung der Fassade ausser Turm. SOBA Zámorsk, Vs Litomyšl, Kart. 1164.
- 11: Kirchenfassade aus dem Jahre. Čeněk Polnický, Stadtmuseum Litomyšl.
- 12: Ideale Rekonstruktion des Presbyteriums (Querschnitt mit Blick zum Osten). Vorausgesetzte Existenz des Brüstungsgesims und event. Existenz der Säuleköpfe wird beglaubigt (A). Rechte der gleichzeitige Stand des Schütze mit erhöhtem Terrain, abgehauenen Gesims, abgesenkter Mauerkrone und Milderung der Neigung der abschliessender Bedachung durch Aufmauerung (B).
- 13: Schema des gefundenen Bruchstückes der Sitznische in der Südwand des Presbyteriums, Profil eines Gewändes.
- 14: Profil des Aussenabschnittes des Fenstergewändes des Presbyteriums.
- 15: Ansicht des Bruchstückes zweier Gewölbefelder bei der nördlichen Ecke des Mittelschiffes. Ersichtliche gotische Etappe, weiter zwei Renaissancephasen der Deckenbedeckung und eine gekünstelte Zurichtung (Gewölbe, Fenstersenkung).
- 16: Westliches Eintrittsportal. Skizze mit Teilrekonstruktion (ausser symmetrische Elemente ist punktiert), Profildetail des Gewändes und der Aufsatz der Fiale mit dem Zeichen des Olmützer Bistums.
- 17: Profildetail der gotisch-renaissance Arkaden, Ansicht vom Chor in dem nördlichen Seitenschiff.
- 18: Kapelle des hl. Joseph. Profil der Abschlüsse der unterstützenden Glieder in drei Niveaus. A - Profil über dem Unterteil, B - Profil über dem Brüstungsgesims mit anschliessendem Fenstergewände, C - Profil über den Kapitelln (Umgekehrte Orientierung des Profils in Form einer Halbbirne bei der Wand), D - Profil der Gewölberippe aus dem Bündel durch Durchdringung herauswachsend.
- 19: Profil des Siegesbogens der Kapelle des hl. Joseph.
- 20: Profil des Brüstungsgesims in der Kapelle des hl. Joseph.
- 21: A - Profil des Sattelportals des Treppenhauses bei der Sakristei aus der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts, B - Profil eines sattelförmigen spätgotischen Portals der Sakristei, C - Treppenstufe in dem westlichen Kirchenvorzimmer, Anfang des 16. Jahrhunderts (gestrichelt bezeichnet erhaltene Konstruktionszeichen die Montage und den Verbund an weitere Stufe andeutend).
- 22: Kapelle der hl. Margarete. Profil der Stütze im Polyg. Abschluss mit anschliessenden Fenstergewänden und Profil der Gewölberippe.
- 23: Versuch um ideale Rekonstruktion des gotischen Klosters, Konventteil angedeutet in Varianten.